

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Presentation and Analysis of the Theme Network of Challenges and Solutions for Implementing Shari'ah Supervision in Iran's Capital Market

Mohammad Tohidī¹ , AliReza Saboorī²
MohammadAli Rezaei Hanjani³

1. Associate Professor, Department of Finance, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author).

tohidi@isu.ac.ir

2. Ph.D Student, Department of Finance, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

A.saboori@isu.ac.ir

3. Master's Student, Department of Finance, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Ma.rezaei@isu.ac.ir

Received: 2025/01/28; Accepted: 2025/03/09

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Shari'ah governance and supervision are key to Islamic financial markets and institutions. This supervision not only ensures compliance with Islamic principles but also plays a crucial role in enhancing market transparency and financial integrity. Globally, organizations such as the Islamic Financial Services Board (IFSB) and the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI) have developed standards for governance and Shariah supervision, which have strengthened public trust in Islamic financial markets. Shariah supervision in Iran's capital market began in 2007 with the approval of the guidelines for establishing and operating the specialized Fiq'hī Committee of the Securities and Exchange Organization. This committee has made significant efforts to align the capital market with Shariah principles; however, implementing Shariah supervision still faces numerous challenges, highlighting the need to identify, analyze, and propose appropriate solutions for these challenges. This study first examined the theoretical foundations of Shariah supervision and then, through semi-structured interviews with experts and the thematic analysis method, presented the challenges and solutions for its implementation in the form of a theme network, including the overarching, organizing, and basic levels. This research aimed to present and analyze the challenges and solutions for implementing Shariah supervision with the goal to

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication
under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY)
License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

improve Shariah supervision in Iran's capital market.

Methodology: This research is qualitative and applied in nature, conducted using documentary studies and interviews with 12 experts, and the data were analyzed through the thematic analysis method. Thematic analysis is a method for identifying, analyzing, and organizing qualitative patterns that transform scattered data into structured information. The research uses the theme network as an analytical framework, which includes three levels of basic, organizing, and overarching themes. To answer the research question regarding the challenges and solutions for implementing Shariah supervision in Iran's capital market, the following steps were undertaken:

1. Design and revision of interview questions based on documentary study.
2. Semi-structured interviews with 12 experts using purposive sampling until theoretical saturation was achieved.
3. Data analysis using MAXQDA 2020 software and extraction of themes at three levels.
4. Review of themes in four stages, with no changes in the last two rounds, achieving theoretical saturation.
5. Extraction of 893 final codes, including 2 overarching codes (diagnosis and solutions), 32 organizing themes, and 176 basic themes.
6. Visualization and analysis of the theme network to provide a structured overview of the challenges and solutions for Shariah supervision.

Results: The findings indicated that the main challenges can be grouped into 15 key areas, including the structure of the current Shariah supervision model, scope of supervision, composition and tenure of members, conflict of interest, mechanisms for replacing and terminating members, the process of reviewing issues, education and cultural development, the performance of the Fiqh Secretariat, the performance of the Islamic Studies Department, the performance of the Sub-committee on Capital Market in Qom, evaluation of new financial instruments, responding to Fiq'hī doubts, training and retention of human resources, communication and interactions, and the qualification of members. The study also proposed solutions corresponding to each of these challenges. Some of these solutions include establishing mechanisms for the use of Shariah consultants, expanding the scope of supervision, implementing post-supervision, formalizing the qualification of committee members, planning for the improvement of Islamic and Shariah financial literacy among investors, creating a Shariah accountability system, and improving the structure and performance of task forces.

Discussion and Conclusions: The analysis of the research findings indicated that in order to improve the effectiveness of Shariah supervision in Iran's capital market, it is essential to adopt appropriate solutions in each of these areas. Based on the research results, the policy and executive recommendations for improving Shariah supervision in Iran's capital market include developing guidelines for Shariah consultants to ensure compliance with Shariah principles, creating a Shariah supervision index for ranking financial institutions and issuers, establishing a Shariah accountability system, and revising the guidelines for the formation and activities of the Shariah Committee of the Securities and Exchange Organization. Additionally, suggestions for increasing transparency in the processes of the Shariah Committee, managing conflicts of interest, requiring periodic performance reports, and enhancing international relations are included. Furthermore, establishing mechanisms for monitoring the implementation of Shariah Committee resolutions, creating a Shariah supervision checklist, and improving the implementation of Shariah principles in the capital market is also among the solutions that could help enhance the efficiency of Shariah supervision.

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

JEL Classification: G21, G29, Z12.

Acknowledgement: Gratitude and appreciation are extended to the Research, Development, and Islamic Studies Management of the Securities and Exchange Organization of Iran for their cooperation.

Keywords: Shariah Governance, Shariah Supervision, Fiqh Expert Committee, Capital Market, Securities and Exchange Organization, Thematic Analysis.

Cite this article: Mohammad Tohidī & AliReza Saboorī & MohammadAli Rezaei Hanjanī. (2024), "Presentation and Analysis of the Theme Network of Challenges and Solutions for Implementing Sharī'ah Supervision in Iran's Capital Market", Economic Essays, 21(44): 29-57.

Research Institute of
Hawzah and University

جستارهای اقتصادی

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

ارائه و تحلیل شبکه مضامین چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

محمد توحیدی^۱، علیرضا صیوری^۲
محمدعلی رضائی هنجانی^۳

۱. دانشیار گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

tohidi@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری تخصصی مالی گرایش بانکداری، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران.

A.saboori@isu.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران.

Ma.rezaei@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

چکیده گسترده

حکمرانی و نظارت شرعی از ارکان بازارها و مؤسسات مالی اسلامی است. نظارت شرعی بازار سرمایه ایران در سال ۱۳۸۶ با تصویب دستورالعمل تأسیس و فعالیت کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار شکل گرفت. این کمیته اقدامات ارزشمندی در راستای انطباق بازار سرمایه با شریعت داشته است؛ ولی همچنان، پیاده‌سازی نظارت شرعی با چالش‌های متعددی مواجه است که ضرورت شناسایی و تحلیل چالش‌های یادشده و ارائه راهکارهای مقتضی را برجسته می‌کند. این پژوهش با استفاده از مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته با دوازده خبره و روش تحلیل مضمون، چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی را شناسایی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد چالش‌های اصلی در ۱۵ محور کلیدی شامل ساختار الگوی فعلی نظارت شرعی، دامنه نظارت، ترکیب و دوره فعالیت اعضا، تعارض منافع، سازوکار جایگزینی و خاتمه همکاری، فرایند بررسی موضوعات، آموزش و فرهنگ‌سازی، عملکرد دبیرخانه فقهی، عملکرد اداره مطالعات اسلامی، عملکرد کارگروه فرعی بازار سرمایه قم، ارزیابی ابزارهای مالی جدید، پاسخگویی به شبهات فقهی، تربیت و نگهداشت نیروی انسانی، ارتباطات و تعاملات و احراز صلاحیت اعضا قابل بررسی هستند. در این پژوهش، راهکارهای متناسب با هر چالش نیز ارائه شده است.

مقدمه و بیان مسئله: در سال‌های اخیر، توسعه و پیچیدگی بازار سرمایه ایران، همراه با ضرورت رعایت اصول شریعت در فعالیت‌های مالی، نظارت شرعی را به یک نیاز اساسی تبدیل کرده است. این نظارت، افزون بر انطباق با موازین اسلامی، در ارتقای شفافیت و سلامت مالی بازار نیز نقش مهمی ایفا می‌کند. در سطح بین‌المللی، نهادهایی مانند هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) و سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) استانداردهایی را برای حکمرانی و نظارت شرعی تدوین کرده‌اند که موجب تقویت اعتماد عمومی به بازارهای مالی اسلامی شده است. نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران از سال ۱۳۸۶ و با تصویب دستورالعمل تأسیس کمیته تخصصی فقهی آغاز شد. با وجود پیشرفت‌ها، اجرای این نظارت همچنان با چالش‌های متعددی در سطوح تنظیم‌گری و مؤسسات مالی اسلامی روبه‌رو است. برخی پژوهش‌ها به بررسی این چالش‌ها

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

جستارهای اقتصادی

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

پرداخته‌اند؛ اما در این تحقیق، با استفاده از رویکردی دقیق‌تر، مشکلات شناسایی و راهکارهای عملیاتی ارائه می‌شود. این پژوهش ابتدا مبانی نظری نظارت شرعی را بررسی و سپس با استفاده از مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته با خبرگان و روش تحلیل مضمون، چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی آن را در قالب شبکه مضامین شامل سطوح سه‌گانه فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه ارائه می‌کند. هدف این پژوهش، ارائه و تحلیل چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی با هدف بهبود نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران است.

روش‌شناسی پژوهش: این پژوهش از نوع کیفی و کاربردی است که داده‌ها با استفاده از مطالعه اسنادی و مصاحبه با خبرگان جمع‌آوری شده و مبتنی بر روش تحلیل مضمون است. این روش برای شناسایی، تحلیل و سازمان‌دهی الگوهای کیفی است که داده‌های پراکنده را به اطلاعاتی ساختاریافته تبدیل می‌کند. این پژوهش از شبکه مضامین به‌عنوان چهارچوب تحلیلی استفاده کرده که شامل سه سطح مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر است. برای پاسخ به سؤال پژوهش درباره چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران، گام‌های زیر طی شده است:

۱. طراحی و اصلاح سؤالات مصاحبه براساس مطالعه اسنادی؛

۲. مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با ۱۲ خبره از طریق روش نمونه‌گیری هدفمند غیرآماري، تا رسیدن به کفایت نظری؛

۳. تحلیل داده‌ها با نرم‌افزار MAXQDA 2020 و استخراج مضامین در سه سطح؛

۴. بازبینی مضامین طی چهار مرحله که در دو دور آخر تغییری ایجاد نشد و کفایت حاصل شد؛

۵. استخراج ۸۹۳ کد نهایی شامل ۲ کد فراگیر (آسیب‌شناسی و راهکارها)، ۳۲ مضمون سازمان‌دهنده و ۱۷۶ مضمون پایه؛

۶. ترسیم و تحلیل شبکه مضامین برای ارائه تصویری ساختاریافته از چالش‌ها و راهکارهای نظارت شرعی.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد چالش‌های اصلی در ۱۵ محور کلیدی شامل ساختار الگوی فعلی نظارت شرعی، دامنه نظارت، ترکیب و دوره فعالیت اعضا، تعارض منافع، سازوکار جایگزینی و خاتمه همکاری، فرایند بررسی موضوعات، آموزش و فرهنگ‌سازی، عملکرد دبیرخانه فقهی، عملکرد اداره مطالعات اسلامی، عملکرد کارگروه فرعی بازار سرمایه قم، ارزیابی ابزارهای مالی جدید، پاسخگویی به شبهات فقهی، تربیت و نگهداشت نیروی انسانی، ارتباطات و تعاملات و احراز صلاحیت اعضا قابل بررسی هستند. در این پژوهش، راهکارهای متناسب با هر چالش نیز ارائه شده است. این راهکارها شامل ایجاد سازوکارهای برای استفاده از مشاوران شرعی، ارتقای دامنه نظارت و ایجاد نظارت شرعی پسینی، ضابطه‌مند کردن احراز صلاحیت اعضای کمیته فقهی، برنامه‌ریزی جهت ارتقای سواد مالی اسلامی و شرعی سرمایه‌گذاران، ایجاد سامانه پاسخگویی شرعی و بهبود ساختار و عملکرد کارگروه‌هاست.

بحث و نتیجه‌گیری: تحلیل یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد برای بهبود کارآمدی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران، اتخاذ راهکارهای مناسب در هر یک از این محورها ضروری است. براساس نتایج پژوهش، پیشنهادها سیاستی و اجرایی برای بهبود نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران شامل تدوین دستورالعمل‌های مشاوران شرعی برای رعایت موازین شرعی، تدوین شاخص نظارت شرعی برای رتبه‌بندی نهادهای مالی و ناشران، ایجاد سامانه پاسخگویی شرعی، و اصلاح دستورالعمل کمیته فقهی سازمان بورس، همچنین، پیشنهادهایی جهت افزایش شفافیت در فرایندهای کمیته فقهی و مدیریت تعارض منافع، همراه با الزام به ارائه گزارش عملکرد دوره‌ای و تقویت ارتباطات بین‌المللی است. در کنار این، ایجاد سازوکارهای لازم برای نظارت بر اجرای مصوبات کمیته فقهی، تهیه چک‌لیست نظارت شرعی و بهبود پیاده‌سازی موازین شرعی در بازار سرمایه نیز از جمله راهکارهایی است که می‌تواند به ارتقای کارآمدی نظارت شرعی کمک کند.

طبقه‌بندی JEL: G21, G29, Z12

تقدیر و تشکر: از همکاری مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار ایران تشکر و قدردانی می‌شود.

واژگان کلیدی: حکمرانی شرعی، نظارت شرعی، کمیته تخصصی فقهی، بازار سرمایه، سازمان بورس و اوراق بهادار، تحلیل مضمون.

استناد: محمد توحیدی، علیرضا صبوری، محمدعلی رضائی هنجی (۱۴۰۳)، «ارائه و تحلیل شبکه مضامین چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران»، مجله جستارهای اقتصادی، ۲۱(۴۴): ۲۹-۵۷.

۱. مقدمه

در سال‌های اخیر، بازار سرمایه ایران شاهد تحولات چشمگیری بوده است. رشد و پیچیدگی‌های روزافزون این بازار، از یک‌سو، و لزوم رعایت اصول شرعی در تمامی فعالیت‌های اقتصادی، از سوی دیگر، توجه به مسئله نظارت شرعی در این حوزه را به امری ضروری تبدیل کرده است. نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران به‌ویژه با توجه به تحولات جدید در حوزه‌های مختلف مالی، نیازمند ساختاری مشخص و منسجم است که ضمن اطمینان از رعایت اصول و ضوابط شریعت، به ارتقای سلامت و شفافیت بازار نیز کمک کند.

در سال‌های اخیر، نظارت شرعی در بازارهای مالی اسلامی با گسترش چشمگیری همراه بوده است. بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی در کشورهای مختلف به تأسیس شوراها، هیئت‌ها و کمیته‌های نظارت شرعی پرداخته‌اند. این نظارت نه تنها در سطح ملی، بلکه در سطح بین‌المللی نیز توسعه یافته است. نهادهایی مانند هیئت خدمات مالی اسلامی^۱ (IFSB) و سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی^۲ (AAOIFI) در جهت تدوین و اجرای استانداردهای حکمرانی و نظارت شرعی و نظارت بر آنها، نقش کلیدی ایفا کرده‌اند. این نهادها با ارائه چهارچوب‌های نظارتی، به تضمین تطابق فعالیت‌های مالی اسلامی با اصول شریعت کمک می‌کنند و به دنبال تقویت اعتماد عمومی و کارایی بازارهای مالی اسلامی در سطح جهانی هستند (Saleh et al., 2021).

نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران با تصویب دستورالعمل تأسیس و فعالیت کمیته تخصصی فقهی در سال ۱۳۸۶ آغاز شد و نسبت به دیگر بازارهای مالی از سابقه بیشتری برخوردار است. در این سال‌ها اقدامات ارزشمند و قابل توجهی در حوزه نظارت شرعی در بازار سرمایه انجام شده است؛ ولی همچنان به دلیل بروز برخی موانع، پیاده‌سازی نظارت شرعی در سطوح تنظیم‌گر و مؤسسات مالی اسلامی فعال در بازار سرمایه با چالش‌های قابل ملاحظه‌ای مواجه است. بنابراین تمرکز این پژوهش بر شناسایی و تحلیل چالش‌ها و ارائه راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران است. با اینکه پژوهش‌های فتاحی و همکاران (۱۴۰۱)، فتاحی و خدابخشیان (۱۳۹۹) و توحیدی و محمودی (۱۴۰۱) به نوعی به بررسی چالش‌های نظارت شرعی و ارائه راهکارهایی برای بازار سرمایه ایران پرداخته‌اند، اما در پژوهش حاضر چالش‌ها دقیق‌تر و جامع‌تر و راهکارها کاربردی‌تر و عملیاتی‌تر و به صورت روشمند استخراج شده‌اند.

۲. مبانی نظری و مفهومی

۲-۱. حکمرانی و نظارت شرعی

حکمرانی و نظارت شرعی مفاهیمی بنیادین در بازارها و مؤسسات مالی اسلامی هستند که شامل طیف وسیعی از اقدامات و ترتیبات سازمانی برای اطمینان از انطباق با اصول شریعت، تأیید پایبندی و قاعده‌گذاری فعالیت‌های مؤسسه مالی اسلامی هستند. در ادامه تعاریف متعددی در این رابطه ارائه شده است که بر اهمیت آن در عملکرد بازارها و مؤسسات مالی اسلامی تأکید دارند.

- حکمرانی شرعی تضمین می‌کند که مؤسسات مالی اسلامی مطابق با اصول شرعی فعالیت می‌کنند و با رعایت استانداردها و چهارچوب‌های تعیین شده توسط نهادهای نظارتی مختلف، به تعهدات خود عمل می‌کنند (Arrazi, 2023).

- حکمرانی شرعی تضمین می‌کند که تمامی عملیات و فعالیت‌های مؤسسات مالی اسلامی مطابق با اصول شریعت اسلامی بوده و تحت نظارت یک کمیته شرعی مستقل قرار دارند (Abubakar, 2022).

- حکمرانی شرعی به عنوان مجموعه‌ای از اصول، رویه‌ها و ساختارهای سازمانی تعریف می‌شود که تضمین می‌کند مؤسسات مالی اسلامی با احکام شریعت مطابقت دارند. این حکمرانی شامل وجود یک هیئت نظارت شرعی است که مسئولیت تأیید و نظارت بر فعالیت‌ها و محصولات مالی را بر عهده دارد و به شفافیت و پاسخگویی در مدیریت مؤسسات کمک می‌کند (Alnofli & Engku Ali, 2020).

- نظارت شرعی به عنوان مجموعه‌ای از فرایندها و رویه‌هایی تعریف می‌شود که هدف آن اطمینان از انطباق فعالیت‌های مالی و سرمایه‌گذاری با اصول و احکام اسلامی است. این نظارت شامل فعالیت‌های هیئت‌های نظارت شرعی می‌شود که مسئول بررسی و تأیید

1. Islamic Financial Services Board

2. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions

معاملات و محصولات مالی برای اطمینان از مطابقت با شریعت است (Saleh et al., 2024).

نظارت شرعی فرایند ارزیابی و تضمین انطباق فعالیت‌های مؤسسات مالی اسلامی با اصول شرعی است. نظارت شرعی باید شامل مؤلفه‌هایی مانند تطابق با احکام شریعت، ارزیابی ریسک‌های شرعی و تأمین اعتبار لازم برای حفظ سلامت مالی و شفافیت در عملیات مؤسسات مالی اسلامی باشد. این نظارت به منظور اطمینان از این موضوع بسیار حیاتی است که ادعاهای انطباق شرعی مؤسسات مالی به طور صحیح و مؤثر انجام می‌شود (Uçar, 2024).

۲-۲. چهارچوب حکمرانی و نظارت شرعی

چهارچوب حکمرانی و نظارت شرعی در اطمینان از رعایت اصول اسلامی و حفظ اعتبار صنعت مالی اسلامی اهمیت بالایی دارد. این چهارچوب شامل عناصر مختلفی است که مسئولیت‌های مشورتی و نظارتی را برعهده دارند، ازجمله کمیته‌های مشورتی شریعت یا هیئت‌های نظارتی. این کمیته‌ها فتاوی صادر می‌کنند، حسابرسی‌های شرعی انجام می‌دهند و همچنین بانک‌ها را در نقش اجتماعی گسترده‌تر خود مطابق با قوانین و اصول شریعت راهنمایی می‌کنند (Al-saadi et al., 2022). وجود نهادهای مقررات‌گذار برای ایجاد یک چهارچوب دقیق در حکمرانی و نظارت شرعی ضروری است. این نهادها باید راهنماهایی برای ممیزی شرعی ارائه دهند که شامل استقلال، شفافیت و الزامات گزارش‌دهی است. همچنین، استانداردسازی و شفافیت از جنبه‌های مهمی هستند که مقررات‌گذاران باید در طراحی این چهارچوب لحاظ کنند. تدوین دستورالعمل‌های یکسان برای ساختار، اندازه، دوره تصدی، اختیارات و مسئولیت‌های هیئت نظارت شرعی به تأمین ثبات و شفافیت در اجرای حکمرانی شرعی در مؤسسات مالی اسلامی کمک می‌کند (Prasojo et al., 2022).

در طراحی چهارچوب، توجه به سازوکارهای ارتباطی و گزارش‌دهی بسیار اهمیت دارد. گزارش‌های سالانه شرعی، ارتباط مؤثری بین اعضای هیئت‌های نظارتی و مشورتی با ذی‌نفعان برقرار کرده، شفافیت و پاسخگویی را تضمین می‌کند. همچنین، مشارکت حسابرسان شرعی خارجی می‌تواند به افزایش اطمینان از انطباق کمک کند و اعتماد بازار را نسبت به تطابق فعالیت‌ها با شریعت افزایش دهد (Sohail et al., 2021). اجزای مرتبط با حکمرانی شرعی شامل کارآمدی، دانش و شایستگی هیئت‌مدیره و هیئت نظارت شرعی، کمیته مشورتی شرعی و عملکرد حسابرسی شرعی است (Kausar alam et al., 2021). به‌طورکلی، چهارچوب حکمرانی شرعی شامل اجزای مختلفی نظیر هیئت نظارت یا مشورتی شرعی، دستورالعمل‌های نظارتی، استقلال، شایستگی، استانداردسازی، شفافیت و ارتباطات مؤثر است. هدف نهایی این عناصر اطمینان از رعایت اصول شریعت، کاهش ریسک‌های عدم انطباق و حفظ اعتبار صنعت مالی اسلامی است. بنابراین، نهادهای مقررات‌گذاری باید این ویژگی‌ها را در تدوین چهارچوب‌های کلان و خرد (سطح مؤسسات) مدنظر قرار دهند. اجرای مؤثر حکمرانی شرعی موجب حمایت از اصول اسلامی، افزایش اعتماد ذی‌نفعان و تقویت رشد پایدار صنعت مالی اسلامی می‌شود (Minhas, 2012).

۲-۳. الگوهای مختلف در نظارت شرعی

الگوها و رویکردهای نظارت شرعی در کشورهای مختلف به طرز قابل توجهی متنوع بوده و تحت تأثیر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و قانونی قرار دارد. این تنوع در ساختارهای حکمرانی، چهارچوب‌های نظارتی شرعی در بازارهای مالی مشهود است. در ادامه، برخی از این موارد و پیامدهای آنها به اختصار بیان می‌شود.

۱. متمرکز: در این الگو، یک هیئت مرکزی شریعت^۲ (CSB) بر کیفیت رعایت موازین شرعی در سطح تمامی مؤسسات مالی نظارت و یکپارچگی در تفاسیر پیرامون موازین شریعت را تضمین می‌کند. این الگو که عمدتاً در مالزی دیده می‌شود، استقلال هیئت‌های نظارت شرعی^۳ (SSBs) را افزایش داده و انسجام فتاوی در بین بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی را ترویج می‌کند که به بهبود اثربخشی و

1. Centralized Model

2. Central Shari'ah Board

3. Shari'ah Supervisory Board

اعتباربخشی منجر می‌شود (Hamza, 2013). همچنین، در ایران نیز ساختار نظارت شرعی در رأس نهاد قانون‌گذار یا تنظیم‌گر تأسیس شده و به‌صورت متمرکز فعالیت می‌کند (میسیمی و قلیچ، ۱۳۸۹، ص ۶).

۲. خودتنظیمی: ^۱ این الگو در برخی از کشورهای شورای همکاری خلیج فارس (همانند عربستان سعودی، قطر، امارات متحده عربی و کویت) و همچنین، کشورهایی با اقلیت مسلمان (همانند انگلستان، سنگاپور، ایالات متحده آمریکا) و یا حوزه‌های قضایی ^۲ دیگری که قوانین ویژه‌ای را در خصوص مالی اسلامی تصویب کرده‌اند (ازجمله برخی از کشورهای مشترک‌المنافع مستقل مانند قزاقستان و قرقیزستان) اجرا می‌شود. این الگو فاقد یک هیئت مرکزی شریعت است. باوجوداین، هر مؤسسه مالی اسلامی، هیئت نظارت شرعی مختص خود را جهت حصول اطمینان از تطابق فعالیت‌های تجاری با احکام شریعت دارد (Hasan & Sabirzyanov, 2015).

۳. ترکیبی: ^۳ این الگو که در چندین نظام حقوقی به‌طور فزاینده‌ای مورد پذیرش قرار گرفته است، عناصر هر دو چهارچوب متمرکز و خودتنظیمی را ترکیب کرده و انعطاف‌پذیری را در عین حفظ نظارت فراهم می‌آورد. در این مدل که در بحرین رایج است، وظایف به‌مشاوره و نظارت بر فعالیت‌های بانک مرکزی محدود می‌شود که مرتبط با مالی اسلامی است. در چنین نظامی، هیئت مرکزی شریعت بالاترین مرجع در صدور فتاوی شرعی نبوده و بنابراین، مؤسسات مالی اسلامی براساس فتاوی هیئت‌های نظارت شرعی خودشان عمل می‌کنند (Hasan & Sabirzyanov, 2015).

۲-۴. نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

خاستگاه اصلی شکل‌گیری ایده تشکیل رکن نظارت شرعی در بازار سرمایه کشور به آغاز فعالیت سازمان بورس و اوراق بهادار در سال ۱۳۸۴ بازمی‌گردد. در آن زمان کمبود و نیاز به رکن متولی نظارت شرعی در بازار سرمایه کشور ادراک شد و این مهم پس از استقرار سازمان بورس و اوراق بهادار تقویت و توسعه یافت. در سال ۱۳۸۵ پیش‌نویس تشکیل رکن متولی نظارت شرعی تهیه و سرانجام در سال ۱۳۸۶ دستورالعمل تأسیس و فعالیت کمیته تخصصی فقهی در هیئت‌مدیره وقت سازمان بورس و اوراق بهادار به تصویب رسید. شورای عالی بورس نیز طی یک تک‌ماده واحده در تاریخ ۱۳۸۸/۰۵/۰۵، الزام اخذ نظر کمیته فقهی در تصویب ابزارهای مالی جدید را تصویب کرده که بدین شرح است: «سازمان بورس موظف گردید همزمان با پیشنهاد تصویب ابزارهای مالی جدید به شورا، نظر مثبت کمیته تخصصی فقهی سازمان درخصوص ابزارهای مذکور را نیز ارائه کند» (پایگاه قوانین و مقررات بازار سرمایه ایران، ۱۴۰۳).

براساس ماده دو دستورالعمل، مأموریت کمیته عبارت است از بررسی و ارائه نظر شرعی راجع به ابزارها، بازارها و نهادهای مالی در بازارهای مالی کشور و ارائه پیشنهاد برای اصلاحی لازم. همچنین، براساس ماده ده وظایف و اختیارات کمیته به شرح زیر است:

۱. ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی؛

۲. بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب؛

۳. ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به‌منظور اطمینان از حسن اجرای آنها؛

۴. طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان؛

۵. همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی؛

۶. همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی؛

۷. همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی؛

۸. بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه؛

۹. انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته (پایگاه قوانین و مقررات بازار سرمایه ایران، ۱۴۰۳)

1. Self-Regulation

۲. حوزه قضایی (Jurisdiction) به قلمرویی اطلاق می‌شود که در آن یک نهاد (مانند دولت، دادگاه یا مقام قانونی) قدرت قانونی برای اعمال قوانین، تصمیم‌گیری و اجرای عدالت دارد. حوزه قضایی ممکن است فراتر از مرزهای جغرافیایی یک کشور (Country) یا بخشی از آن باشد.

3. Hybrid Model

۳. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های پیشین در حکمرانی و نظارت شرعی، آسیب‌شناسی و راهکارهای ارتقا آن به تفکیک داخلی و خارجی بررسی می‌شود.

۳-۱. پژوهش‌های داخلی

توحیدی و فتاحی (۱۳۹۸) با استخراج مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی IFSB و استخراج بیان می‌کنند مؤلفه‌های وظایف کمیته فقهی، ساختار و ماهیت کمیته فقهی، نظام نظارت شرعی، گزارش نظارت شرعی و نقش مؤسسه مالی اسلامی، پنج مؤلفه فراگیر در جهت ارتقای نظارت شرعی مطلوب هستند. فتاحی و خدابخشیان (۱۳۹۹) راهکارهایی مانند صلاحیت فقهی کمیته فقهی، استقلال کمیته فقهی، وظایف و اختیارات کمیته فقهی، مدیریت تعارض منافع در کمیته فقهی و سازگاری با شریعت را جهت ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ایران ارائه کردند. فتاحی و همکاران (۱۴۰۱) به چهار آسیب محوری نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران اشاره کرده‌اند که عبارت‌اند از: اشکالات موجود در دستورالعمل کمیته فقهی، مشکلات فرایند نظارت شرعی، ضعف آموزش کارگزاران و مشتریان بازار و عدم فرهنگ‌سازی نسبت به حضور ناظران شرعی در بازار سرمایه.

توحیدی و محمودی (۱۴۰۱) به ارزیابی و سنجش عملکرد کمیته تخصصی فقهی طبق وظایف و اختیارات محوله پرداختند. براساس نتایج عملکرد کمیته در مواردی چون ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها، همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در دیگر سازمان‌های داخلی و خارجی، همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی و همکاری در برگزاری نشست‌های علمی، مطلوب ارزیابی نشد. توحیدی و همکاران (۱۴۰۳) می‌نویسند: مؤلفه‌های مهم در استقرار نظارت شرعی مطلوب در مؤسسات مالی اسلامی براساس استانداردهای AAOIFI و IFSB عبارت‌اند از: هیئت نظارت شرعی، پیاده‌سازی نظارت شرعی، استقلال هیئت نظارت شرعی، کدهای اخلاقی کارکنان، کمیته حسابرسی و حاکمیتی، نظارت شرعی داخلی، اصول حکمرانی، اجرا و افشای مسئولیت اجتماعی و کدهای اخلاقی برای حسابداران و حساب‌برسان.

۳-۲. پژوهش‌های خارجی

تریاساری و زوارت^۱ (۲۰۲۱) می‌نویسند: هیئت نظارت شرعی در بانک‌های اسلامی اندونزی دارای حداقل پنج مسئله اساسی است که عبارت‌اند از: ۱. عدم پشتوانه قانونی قوی برای فعالیت برخی از هیئت‌های نظارت شرعی؛ ۲. عدم توجه به صلاحیت‌ها و شایستگی‌ها در انتصاب اعضای هیئت نظارت شرعی؛ ۳. عدم توجه به سطح آشنایی اعضای هیئت نظارت شرعی با بانکداری؛ ۴. تعدد مشاغل و عدم تمرکز اعضای هیئت‌های نظارت شرعی؛ ۵. کمبود مشاوره مرتبط با نوآوری در محصولات و مسائل مربوطه.

گراسا^۲ (۲۰۱۵) به بررسی شیوه‌های مختلف و چهارچوب‌های نظارت شرعی در مؤسسات مالی اسلامی کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی و شناسایی خلأهای موجود پرداخته است. براساس نتایج، ضعف و ناکارآمدی سیستم‌های نظارت شرعی در اکثر این کشورها مشاهده شد و خلأهای مختلفی در شیوه‌های جاری نظارت شرعی شناسایی شد. بیشتر این کمبودها به چهارچوب‌های نظارتی فعلی، نقش‌ها و مسئولیت‌های نهاد ملی شرعی و وظایف و ویژگی‌های هیئت شرعی نهاد مالی مرتبط است. کامارالدین و همکاران^۳ (۲۰۲۰) به مقایسه دستورالعمل‌های حکمرانی شرعی IFSA 2013، SGF 2010 و SGPD 2019 در مالزی پرداختند. براساس نتایج SGPD 2019 مقایسه با IFSA 2013 و SGF 2010، جامع‌ترین دستورالعمل در زمینه حکمرانی شرعی است. باوجود این، به نظر می‌رسد هر سه دستورالعمل یادشده همچنان به اندازه کافی جامع نیستند؛ زیرا هیچ‌کدام از آنها تعریفی از حکمرانی شرعی و اهداف آن ارائه نمی‌دهند یا بحثی محدود در این زمینه دارند.

1. Triasari & Zwart

2. Grassa

3. Kamaruddin et al.

مسروکی و همکاران^۱ (۲۰۲۰) معتقدند: بانک‌های اسلامی بیشتر تمایل به افشای ویژگی‌های کمیته شرعی دارند؛ درحالی‌که موارد مربوط به عملکرد کنترل شرعی (مدیریت ریسک شرعی، بررسی شرعی و حسابرسی شرعی)، شفافیت و افشاگری کمتر مورد توجه قرار گرفته است. به نظر می‌رسد بانک‌های اسلامی بیشتر بر صلاحیت اعضای کمیته نظارت شرعی تکیه می‌کنند تا مکانیسم‌های انطباق با شریعت. سوئب و همکاران^۲ (۲۰۲۲) می‌نویسند: ویژگی‌های هیئت نظارت شرعی و ریسک‌پذیری، تأثیر قابل‌توجهی بر عملکرد بانک‌های اسلامی دارند. ویژگی‌های خاص هیئت نظارت شرعی، مانند اندازه هیئت، میزان تخصص اعضا، سطح تحصیلات آنها، عضویت اعضا در هیئت‌های نظارت شرعی دیگر سازمان‌ها و شهرت اعضای هیئت، به‌طور مثبت و مؤثری بر عملکرد بانک‌های اسلامی تأثیر می‌گذارد. به‌دیگر سخن، هرچه این ویژگی‌ها بهتر و قوی‌تر باشند، عملکرد بانک‌های اسلامی نیز بهتر خواهد بود.

محمد و سوری^۳ (۲۰۱۶) می‌نویسند کمیته‌های شرعی در انجام وظایف خود با چالش‌هایی در داخل و خارج از نهادهایشان مواجه می‌شوند که بر عملکرد آنها تأثیر منفی می‌گذارد. به‌طور خاص، مسائلی مانند درجه استقلال، محرمانگی، صلاحیت، ثبات و افشای اطلاعات ممکن است به خطر افتاده و اثربخشی کمیته‌های شرعی را کاهش دهد. کمارالدین و همکاران (۲۰۲۴) مسائل و چالش‌های شیوه‌های حسابرسی شریعت در بخش‌های مبتنی بر شریعت مالزی بررسی کردند و دریافتند که هر بخش مبتنی بر شریعت به‌دلیل شیوه‌های فعلی حکمرانی و اطمینان شریعت در بخش‌های مربوطه، مسائل و چالش‌های متفاوتی در اجرای شیوه‌های حسابرسی شریعت دارند. بنابراین، سه راهبرد اصلی پیشنهادی جهت ارتقای شیوه‌های حسابرسی شریعت در بخش‌های یادشده شامل پرورش حکمرانی و اطمینان شریعت، توسعه دامنه‌های حسابرسی شریعت خاص براساس ویژگی‌های منحصربه‌فرد هر بخش و ارتقای حرفه‌ای حساب‌برسان شریعت است.

سریانی و حبیبه^۴ (۲۰۲۴) دریافتند که نظارت توسط هیئت نظارت شرعی بهینه نیست؛ زیرا محدود به دفاتر مرکزی است و به اطلاعات ارائه‌شده توسط مدیریت متکی است. بنابراین، تخلفات در محل را تشخیص نمی‌دهد. بنابر یافته‌های این پژوهش این نظارت زمانی جامع‌تر خواهد بود که هیئت نظارت شرعی با مشتریان نیز تماس برقرار کرده و اطلاعات تطبیقی جمع‌آوری کند تا اطمینان حاصل شود که محصولات با اصول شرعی هم‌خوانی دارند.

همان‌طور که با مرور و بررسی پیشینه پژوهش مشاهده می‌شود، تاکنون مطالعاتی ازجمله فتاحی و خدابخشیان (۱۳۹۹) و فتاحی و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی چالش‌های نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها، باوجود ارائه یافته‌های ارزشمند، در برخی ابعاد نیازمند تکمیل و توسعه بیشتر هستند؛ ازجمله، ضرورت ارائه راهکارهای عملیاتی‌تر و جزئی‌تر، بهره‌گیری حداکثری از دیدگاه‌های خبرگان، و استفاده از روش‌هایی با پایایی و روایی بالاتر. پژوهش حاضر با هدف پوشش این ابعاد، ضمن بررسی جامع چالش‌ها، به ارائه راهکارهای اجرایی و دقیق پرداخته و از روش تحلیل مضمون برای استخراج شبکه‌ای از مضامین مرتبط بهره گرفته است.

۴. روش پژوهش

این پژوهش، کیفی، از منظر هدف کاربردی است و گردآوری داده با استفاده از مطالعه اسنادی و مصاحبه با خبرگان انجام شده است. همچنین، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام می‌شود. تحلیل مضمون یک راهبرد برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش به پژوهشگر امکان می‌دهد تا داده‌های متنی را بررسی و تحلیل کرده و آنها را از حالت پراکنده و متنوع به اطلاعاتی غنی و با جزئیات تبدیل کند (Braun & Clarke, 2006). در تحلیل مضمون از منابع اطلاعاتی متنوعی مانند مصاحبه‌ها، روش‌های مشاهده‌ای همچون مشاهده مشارکتی و کار میدانی، و همچنین اسناد، گزارش‌ها و دست‌نوشته‌ها استفاده می‌شود. در این روش، معیار توقف تحلیل، زمانی است که به کفایت نظری دست یابیم؛ یعنی زمانی که مضمون جدیدی به دست نیاید (Braun & Clarke, 2006). تحلیل مضمون از طریق روش‌های متعددی ازجمله ماتریس مضامین، قالب مضامین، تحلیل مقایسه‌ای و

1. Masruki et al.

2. Sueb et al.

3. Mohamad & Sori

4. Sriani & Habibah

شبکه مضامین قابل اجرا و استفاده است (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰). با توجه به استفاده از شبکه مضامین در این پژوهش صرفاً به توضیح شبکه مضامین پرداخته می‌شود.

شبکه مضامین: آتراید - استرلینگ^۱ این روش را توسعه داده‌اند. شبکه مضامین به‌عنوان یک ساختار سازمان‌دهنده و نمایش بصری مطرح است. این روش شامل سه مرحله است: ابتدا مضامین پایه از متن استخراج می‌شوند، سپس این مضامین به اصول انتزاعی‌تر یا مضامین سازمان‌دهنده دسته‌بندی می‌شوند و در نهایت مضامین عالی به‌عنوان مضامین فراگیر شناخته شده و به‌صورت نقشه‌های شبکه‌ای ترسیم می‌شوند که روابط میان مضامین را در سطوح مختلف نشان می‌دهند (Attride-Stirling, 2001). فرایند تحلیل مضمون به‌صورت کلی مطابق با شش مرحله صورت می‌گیرد (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰):

۱. آشنایی با داده‌ها: ابتدا داده‌ها شامل مصاحبه‌ها و منابع مرتبط مطالعه و بازخوانی می‌شوند تا پژوهشگر با محتوای داده‌ها آشنا شود؛
 ۲. کدگذاری اولیه: در این مرحله، داده‌ها به واحدهای معنایی کوچک‌تر تقسیم شده و کدهای اولیه‌ای استخراج می‌شوند که نشان‌دهنده الگوها یا مفاهیم مرتبط با چالش‌ها و راهکارها هستند؛
 ۳. جستجوی مضامین: در این مرحله نیز کدهای مرتبط دسته‌بندی و مضامین اولیه استخراج می‌شوند.
 ۴. بازبینی مضامین: مضامین شناسایی شده با دقت بازبینی شده و همخوانی آنها با داده‌ها ارزیابی می‌شود؛
 ۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین: هر مضمون تعریف و نام‌گذاری می‌شود تا دقیقاً نمایانگر چالش‌ها و راهکارهای مربوطه باشد؛
 ۶. گزارش‌نویسی: در نهایت، مضامین نهایی به‌صورت یکپارچه ارائه و با استفاده از ادبیات مرتبط تفسیر می‌شوند.
- فرایند کامل تحلیل مضمون را می‌توان به سه مرحله کلان، شش گام و بیست اقدام تقسیم نمود (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰). این پژوهش جهت پاسخ به سؤال اصلی خود (مهم‌ترین چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران چیست؟) گام‌های زیر را طی کرده است.

در گام اول پژوهش، ابتدا با استفاده از روش مطالعه اسنادی، سؤالاتی جهت مصاحبه با خبرگان نگارش و این سؤالات توسط تیم پژوهش سه دور بازبینی و ویرایش شد. سپس خبرگان حوزه نظارت شرعی در بازار سرمایه شناسایی شدند. با دوازده تن از خبرگان این حوزه پیرامون چالش‌ها و راهکارهای پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه کشور «مصاحبه‌ای عمیق و نیمه‌ساختاریافته» با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند به عمل آمد. با رسیدن به کفایت نظری مصاحبه‌ها متوقف شد. گفتنی است در ابتدای هر جلسه با کسب اجازه از خبره، صوت جلسه ضبط و پس از خاتمه جلسه متن آن پیاده‌سازی شد.

جدول ۱: مشخصات مصاحبه‌شوندگان پژوهش

ردیف	مدرك تحصیلی و رشته تحصیلی	سوابق حرفه‌ای
۱	دکتری تخصصی مدیریت مالی	عضو هیئت علمی دانشگاه و مشاور سازمان بورس
۲	دکتری تخصصی اقتصاد مالی	عضو هیئت علمی دانشگاه و مشاور سازمان بورس
۳	دکتری تخصصی حقوق	عضو هیئت علمی دانشگاه مدیر سازمان بورس
۴	دانشجوی دکتری تخصصی مالی	مدیر سازمان بورس
۵	دکتری تخصصی فقه و حقوق	عضو هیئت علمی دانشگاه و مشاور سازمان بورس
۶	کارشناسی ارشد اقتصاد	مدیر سازمان بورس
۷	دکتری تخصصی مدیریت قراردادهای بین‌المللی نفت و گاز	مدیر ارکان بازار سرمایه
۸	کارشناسی ارشد مدیریت مالی	مدیر سازمان بورس
۹	دانشجوی دکتری تخصصی مالی	کارشناس اداره مطالعات مالی اسلامی سازمان بورس
۱۰	دانشجوی دکتری تخصصی مالی	کارشناس اداره مطالعات مالی اسلامی
۱۱	دانشجوی دکتری تخصصی مالی	پژوهشگر مالی اسلامی
۱۲	دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت مالی	پژوهشگر مالی اسلامی

در گام دوم، متن پیاده‌شده مصاحبه‌ها در نرم‌افزار ورد جهت انجام تحلیل مضمون به نرم‌افزار مکس کیودا^۱ نسخه ۲۰۲۰ وارد شد. با استفاده از این نرم‌افزار مضامین در سه سطح فراگیر^۲، سازمان‌دهنده^۳ و پایه^۴ استخراج شدند. در گام سوم، کدهای یا به‌بیان‌دیگر مضامین سه‌گانه یادشده، چهار دور توسط اعضای پژوهش‌بازبینی و در دورهای سوم و چهارم تغییری در کدها ایجاد نشد و کفایت حاصل شد. سرانجام خروجی تحلیل مضمون مشتمل بر ۸۹۳ کد، شامل دو کد فراگیر آسیب‌شناسی تجربه نظارت شرعی و راهکارهای ارتقای نظارت شرعی احصا شد. از این تعداد کدها، ۴۴۲ کد مربوط به ۸۰ مضمون پایه و ۱۶ مضمون سازمان‌دهنده آسیب‌شناسی نظارت شرعی و ۴۵۸ کد مربوط به ۹۶ مضمون پایه و ۱۴ مضمون سازمان‌دهنده راهکارهای ارتقای نظارت شرعی، احصاء و استخراج شدند. در ادامه نمونه‌ای از تحلیل مضمون صورت‌گرفته آورده شده است.

جدول ۲: نمونه‌ای از تحلیل مضمون انجام‌شده

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	جمله یا مصداق
آسیب‌شناسی تجربه نظارت شرعی	دامنه نظارت شرعی	برجسته نبودن نظارت پسینی مستمر	این بحثی است که باید انجام شود تا یک فرایند مستمر داشته باشد؛ زیرا هم پایش بازار وجود دارد و هم طراحی ابزارهای جدید و هم نظارت پسینی نسبت به ابزارهایی که طراحی و اجرایی می‌شوند.
	فرایند بررسی موضوعات در کمیته	فقدان سازوکار ارسال درخواست	نخستین چالش در این مورد، نحوه ورود پرونده‌ها به کمیته است. باید در وبگاه قسمتی تعریف و تعبیه شود که درخواست‌کننده بتواند درخواستش را ثبت کند. باید اصطلاحاً جنبه مشتری‌مداری رعایت شود.
راهکارهای ارتقای نظارت شرعی	فرایند بررسی موضوعات در کمیته	موضوع‌شناسی دقیق و تهیه پرونده علمی برای دستورات جلسه	راهکار بسیار حیاتی و مورد تأکید این است که برای هر موضوعی که وارد کمیته می‌شود، یک پرونده علمی تدوین و تهیه شود که خروجی بررسی‌های کارشناسی‌شده و دقیق علمی باشد. این پرونده پیش از جلسه کمیته باید تحویل یکایک اعضا شود تا تمامی جنبه‌های علمی و اجرایی آن موضوع برای اعضا احراز شود و این چنین از تعارض منافع احتمالی بروز یافته جلوگیری حداکثری به عمل آید.
	ارزیابی ابزارهای مالی جدید	پویایی مطلوب تعامل ارکان سازمان	هرچقدر که پویایی دبیرخانه بیشتر باشد، ابزارهای بیشتری را می‌توان بررسی کرد. هرچقدر تعامل ارکان سازمان بیشتر باشد بر این پویایی و بهره‌وری افزوده خواهد شد.

در گام آخر پژوهش نیز شبکه مضامین در سطوح مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه، جهت ارائه چالش‌ها و راهکارهای یادشده ترسیم و تحلیل شد.

۵. استخراج چالش‌های پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه و راهکارهای متناظر

در این بخش چالش‌های پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران و راهکارهای متناظر در قالب شبکه‌های مضامین در سطوح سه‌گانه مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه ارائه می‌شوند. مهم‌ترین چالش‌ها یا همان مضامین سازمان‌دهنده پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران به شرح جدول ۳ است:

جدول ۳: مهم‌ترین چالش‌ها پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران (منبع: یافته‌های پژوهش)

۱	ساختار الگوی فعلی نظارت	۲	نظارت بر کمیته	۳	دامنه نظارت شرعی	۴	فرایند بررسی موضوعات در کمیته
۵	ارزیابی ابزارهای مالی جدید	۶	احراز صلاحیت اعضای کمیته	۷	ترکیب، تعداد و دوره فعالیت	۸	سازوکار جایگزینی و خاتمه همکاری اعضای کمیته
۹	آموزش، ترویج و فرهنگ‌سازی مباحث شرعی	۱۰	بررسی و پاسخگویی به شبهات فقهی	۱۱	ساختار و عملکرد دبیرخانه کمیته	۱۲	ساختار و عملکرد اداره مطالعات مالی اسلامی
۱۳	ساختار و عملکرد کارگروه فرعی بازار سرمایه قم	۱۴	ارتباطات و تعاملات	۱۵	تربیت ناکافی نیروی انسانی و نگهداشت آن	۱۶	مدیریت تعارض منافع

در ادامه هر یک از چالش‌های پیش‌گفته و راهکارهای متناظر براساس نظر خبرگان بررسی و تحلیل می‌شوند.

1. MAXQDA 2020
2. Global Theme
3. Organizing Theme
4. Basic Theme

۵-۱. ساختار الگوی فعلی نظارت

۵-۱-۱. تبیین چالش

الگوی فعلی نظارت شرعی بازار سرمایه ایران از سال ۱۳۸۶، به صورت متمرکز و با محوریت کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس شکل گرفته است. با وجود تلاش‌ها و اقدامات ارزشمند این کمیته، شاهد آن هستیم که نظارت شرعی در سطح مؤسسات و نهادهای مالی گسترش نیافته است. همچنین، جایگاه، نقش‌ها و ارتباطات کمیته تخصصی فقهی، کارگروه فرعی بازار سرمایه اسلامی قم، دبیرخانه کمیته فقهی و اداره مطالعات مالی اسلامی سازمان بورس به خوبی تبیین نشده است. از سوی دیگر، در تجربه ایران، زمینه فعالیت مشاوران یا ناظران شرعی بازار سرمایه نیز وجود ندارد.

۵-۱-۲. ارائه راهکار

راهکارهای بهبود ساختار نظارت شرعی به شرح ذیل است:

- در راستای انطباق هرچه بیشتر بازار سرمایه با شریعت، تشویق و ترویج استقرار نظارت شرعی در سطح مؤسسات بسیار مناسب است؛
- وظایف ارکان مختلف نظارت شرعی سازمان بورس و اوراق بهادار (کمیته تخصصی فقهی، کارگروه بازار سرمایه اسلامی قم، دبیرخانه کمیته فقهی و اداره مطالعات مالی اسلامی) و ارتباط و تعامل بین آنها باید به صورت شفاف مشخص و در دستورالعمل جامع نظارت شرعی به نحو مقتضی منعکس شود؛
- اضافه شدن رکن حسابرسی شرعی جهت ایجاد اطمینان از انطباق فعالیت‌های مختلف بازار سرمایه با موازین شریعت و مصوبات کمیته فقهی پیشنهاد می‌شود. حضور چنین رکنی به پیشگیری از نقض اصول شریعت، پایبندی بیشتر به مصوبات کمیته، افزایش شفافیت و اعتماد و کاهش ریسک‌های شریعت می‌شود؛
- کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار جهت انجام صحیح و کامل وظایف و مسئولیت‌های خود، به یک بازوی اجرایی نیاز دارد که در مورد ابزارها و فعالیت‌های بازار سرمایه اظهار نظر شرعی نماید و به ارکان بازار در طراحی محصولات مالی اسلامی و بررسی جوانب شرعی آنها کمک کند. مشاوران شرعی افراد یا نهادهایی هستند مورد تأیید کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار که برخی وظایف و اختیارات کمیته جهت تسهیل فرایند طراحی ابزارها و قراردادهای مالی اسلامی و تطبیق آنها با موازین شریعت، به مشاوران شرعی تفویض می‌شود. نحوه فعالیت و عملکرد این مشاوران باید از سوی سازمان بورس تعیین شود و سپس در فرایندهای بررسی موضوعات در کمیته فقهی سازمان و دیگر موارد مرتبط با نظارت شرعی از ظرفیت آنها استفاده شود.

۵-۲. دامنه نظارت کمیته فقهی

۵-۲-۱. تبیین چالش

از دستورالعمل کمیته فقهی این چنین برداشت می‌شود که این کمیته، گویی از کمیته‌های هیئت مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار است؛ ولی دستورالعمل یادشده در رابطه با نظارت بر کمیته در ابعاد ساختاری و عملکردی، سازگار شفاف و مناسب را ارائه نکرده است. دامنه نظارت شرعی کمیته به صورت مشخص تعریف نشده است. جایگاه کمیته فقهی در تدوین مقررات بازار سرمایه مطلوب نیست و صرفاً مبنای ورود آن در حوزه مقررات، مصوبه شورای عالی بورس و اوراق بهادار در خصوص لزوم اخذ نظر کمیته فقهی در تصویب ابزارهای مالی جدید در شورا مصوب سال ۱۳۸۸ است و این جایگاه که صرفاً محدود به تصویب ابزارهای مالی جدید در شورا می‌شود برای کمیته فقهی در تدوین مقررات بازار سرمایه کافی نیست.

همچنین، دامنه نظارت کمیته فقهی بیشتر محدود به نظارت پیشینی است. در این نوع نظارت ابزارها، قراردادهای، نهادها و فرایندهای جدید مالی پیش از اجرا یا عملیاتی شدن از منظر شرعی بررسی می‌شود تا اطمینان حاصل شود که منطبق بر اصول و ضوابط شریعت اسلام هستند؛ اما کمیته فقهی ورود جدی به مسئله نظارت پسینی نداشته است. در نظارت پسینی تطابق ابزارها، معاملات، قراردادهای، نهادها و

فرایندهای مالی جدید با اصول و ضوابط شرعی در حین تدوین مقررات، اجرا و پس از اجرا بررسی می‌شود. این نوع نظارت به منظور ارزیابی عملکرد گذشته و رفع اشکالات احتمالی انجام می‌شود. درواقع، نظارت پسینی در کنار نظارت پیشینی فرایند نظارت شرعی را تکمیل خواهد کرد. این دو نوع نظارت در کنار هم تضمین می‌کند که فعالیت‌های مالی بازار سرمایه از مرحله طراحی تا اجرا و پس از اجرا با اصول و موازین شریعت منطبق باشد (IFSB-16, 2014).

۵-۲-۲. ارائه راهکار

(الف) نکته مهم اول در بعد دامنه نظارت، تعیین دقیق و شفاف سازکار نظارت بر عملکرد کمیته فقهی سازمان بورس است. در این زمینه پیشنهادهای زیر از سوی خبرگان مطرح شده است:

- تعریف دقیق مأموریت و وظایف و مسئولیت‌های کمیته فقهی؛
- ایجاد یک نظام ارزیابی مستقل برای کمیته فقهی و تعیین شاخص‌های کلیدی عملکرد (KPIs)؛
- تعیین سازوکار گزارش‌دهی دوره‌ای؛
- تعیین جایگاه شورای نگهبان در احراز صلاحیت اعضا؛
- (ب) نکته دوم ناظر به نظارت شرعی کمیته فقهی بر بازار سرمایه است. در این زمینه نظارت پسینی مغفول مانده است؛ بنابراین سازکارهایی باید فراهم شد که امکان نظارت کمیته بر تدوین مقررات و اجراشدن مصوبات تقویت شود. در این زمینه باید اقدامات زیر صورت گیرد:

- پایش مستمر نهادها، ابزارها، قراردادها، معاملات و رویه‌های بازار سرمایه از منظر تطابق با موازین شریعت؛
- ایجاد سازوکارهایی برای اطمینان از حسن اجرای مصوبات کمیته فقهی در مرحله تدوین مقررات و اجرا؛
- بازبینی دوره‌ای ابزارها و محصولات مالی اسلامی تأیید شده توسط کمیته فقهی؛
- ارائه درخواست گزارش‌های دوره‌ای از شرکت‌ها و نهادهای مجری ابزارها و محصولات مالی اسلامی برای تطبیق عملکرد آنها با موازین شریعت و مصوبات کمیته فقهی؛
- ایجاد بانک اطلاعاتی تخلفات شرعی جهت مستندسازی و تحلیل انحرافات شرعی و ارائه توصیه‌های اصلاحی؛
- ارائه گزارش‌های دوره‌ای درباره نتایج نظارت پسینی؛
- برگزاری جلسات منظم و ارائه بازخورد از فعالان و ذی‌نفعان بازار ناظر به عملکرد ابزارهای مصوب کمیته فقهی و بررسی انتقادات و پیشنهادها آنان؛
- تقویت نقش حسابرسی شرعی به عنوان بخشی از فرایند نظارت پسینی؛
- تدوین مقررات تشویقی و تنبیهی برای رعایت و عدم رعایت مصوبات کمیته فقهی؛
- تهیه بازبینی (چک‌لیست) نظارت شرعی جهت بررسی میزان رعایت مصوبات کمیته فقهی و ضوابط شرعی در بازار سرمایه.

۵-۳. فرایند بررسی موضوعات در کمیته

۵-۳-۱. تبیین چالش

ذیل این مضمون چندین چالش ذکر شده است که عبارت‌اند از: تبیین ناکافی مسئله، فقدان سازکار ارسال درخواست، سازوکار متغیر تصمیم‌گیری، بررسی ناکافی ابعاد مختلف موضوعات و عدم استفاده از دیدگاه‌های فقهی اهل سنت. در ادامه هر یک تبیین می‌شود:

- فرایند ارسال موضوعات از سوی ذی‌نفعان مختلف بازار سرمایه به دبیرخانه کمیته فقهی، اولویت‌بندی موضوعات و رویه تعیین دستور جلسات کمیته به صورت شفاف و ضابطه‌مند تعیین نشده است.

- در فرایند بررسی موضوعات در جلسات کمیته فقهی، موضوع‌شناسی دقیق انجام نمی‌شود. بسیاری از موضوعات جدید مالی پیچیده هستند و تحلیل آنها از منظر شریعت نیازمند شناخت صحیح موضوع است. اهمیت موضوع‌شناسی به‌اندازه‌ای است که می‌تواند تأثیر مستقیمی بر تصمیمات و مصوبات کمیته فقهی بگذارد. همچنین، ابعاد مختلف مالی، اقتصادی، حقوقی، مالیاتی و حسابداری هر موضوع قبل از جلسات و حین جلسات به‌خوبی تبیین نمی‌شود.

- سازوکار تصمیم‌گیری در کمیته متغیر است و این سازوکار به‌صورت شفاف مشخص نشده است. گاه ممکن است بین مصوبه جدید کمیته با مصوبات قبلی مغایرت وجود داشته باشد. دلیل این تغییر در تصمیم‌گیری و مصوبات فقهی عبارت است از: تفاوت در دیدگاه‌های فقهی اعضای کمیته، تغییر در فتاوای مراجع تقلید در طول زمان، تغییر در شرایط اقتصادی، اجتماعی و واقعیت‌های بازار سرمایه در طول زمان، ارائه اطلاعات ناقص یا متفاوت به کمیته فقهی، تغییر در ترکیب اعضا در طول زمان و ورود اعضای جدید با دیدگاه‌های فقهی متفاوت، مشخص نبودن رویه تصمیم‌گیری در کمیته مبتنی بر اجماع یا نظر اکثریت، پیچیدگی و ابهام در برخی موضوعات، رعایت برخی مصالح و عدم توجه به مصوبات فقهی مشابه قبلی.

- دیدگاه‌های فقه امامیه و اهل سنت در فرایند بررسی موضوعات قبل و حین جلسات کمیته فقهی به نحو مناسب و جامع ممکن است بررسی نشود.

۵-۳-۲. ارائه راهکار

فرایند بررسی موضوعات در کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار باید شفاف، ضابطه‌مند و مبتنی بر نیازهای بازار باشد. در ادامه پیشنهادهاى خبرگان در این زمینه جمع‌بندی شده است:

- منبع ورود موضوعات به کمیته فقهی باید مشخص و شفاف بیان شود. موضوعات می‌تواند از طرق مختلفی چون نهادهای مالی، ناشران، سرمایه‌گذاران و فعالان بازار یا ازسوی ارکان سازمان بورس یا اعضای کمیته فقهی باشد؛

- موضوعات باید به شکل مناسبی مستندسازی شود که در این زمینه ایجاد سامانه‌ای متمرکز جهت ثبت موضوعات با مشخصات کامل (عنوان موضوع، توضیحات، درخواست‌کننده، میزان فوریت و...) پیشنهاد می‌شود؛

- موضوعات باید در قالب سازوکاری مشخص بررسی اولیه و براساس معیارها و ضوابط مشخص اولویت‌بندی شوند. اداره مطالعات مالی اسلامی می‌تواند در بررسی اولیه و اولویت‌بندی موضوعات نقش داشته باشد؛

- در مرحله بعد مستندات مرتبط با موضوع جمع‌آوری و براساس آن گزارش کارشناسی آماده شود.

- سپس پیوست فقهی اولیه موضوع شامل بررسی و تحلیل موضوع براساس ضوابط فقهی و بررسی تجربیات مشابه در کمیته‌های شریعت دیگر کشورها تنظیم شود. در این مرحله و مرحله قبل پیشنهاد می‌شود از مشورت متخصصان مالی و فقهی استفاده و در صورت نیاز جلساتی دراین خصوص تنظیم شود.

- برگزاری جلسه کارگروه بازار سرمایه اسلامی قم و ارائه گزارش کامل تیم تحقیقاتی (کارگروه تخصصی) و بحث و تبادل نظر اعضا در خصوص ابعاد مختلف موضوع.

- برگزاری جلسه کمیته تخصصی فقهی و ارائه مختصر گزارش کارگروه تخصصی و جمع‌بندی کارگروه بازار سرمایه اسلامی جهت تصمیم‌گیری نهایی (براساس اجماع یا نظر اکثریت).

- تدوین مصوبه کمیته فقهی و انتشار آن به زبان فارسی، عربی و انگلیسی.

- تدوین مبانی فقهی مصوبه موردنظر.

۴-۵. ارزیابی ابزارهای مالی جدید

۴-۵-۱. تبیین چالش

یک چالش مهم در فرایند نظارت شرعی فقدان یک چهارچوب استاندارد برای ارزیابی ابزارهای مالی جدید است. عدم توجه کافی به ماهیت و کارکرد ابزارهای مالی جدید می‌تواند به تصمیم فقهی نادرست منجر شود. این مسئله بیشتر در طراحی راهکارهای شرعی جایگزین برای ابزارهای مالی متعارف پیش می‌آید؛ جایی که ابزار مالی متعارف از نظر شرعی امکان پیاده‌سازی ندارد و راهکار جایگزین شرعی نیز بدون توجه به ماهیت و کارکردهای ابزار متعارف یا بدون توجه به زیرساخت‌های اجرایی و مقرراتی موجود تصویب شده باشد. ازجمله این موارد می‌توان به برخی راهکارهای شرعی ارائه‌شده برای خرید اعتباری سهام و فروش استقراضی اشاره کرد. نکته حائز اهمیت این است که بررسی قابلیت اجرایی یک ابزار باید مقدم بر بررسی فقهی آن باشد؛ زیرا ابزاری که قابلیت اجرایی ندارد، فایده عملی بر بررسی فقهی آن مترتب نیست؛ هرچند این بررسی خالی از مزیت‌های علمی و توسعه دانشی نخواهد بود.

شواهد تجربی نشان می‌دهد برخی موضوعات قبل از طرح در کمیته، توسط ارکان مرتبط در سازمان بورس به‌خوبی بررسی کارشناسی نشده و قابلیت اجرا شدن آن احراز نشده است و تعامل بین کمیته فقهی و ارکان سازمان به‌خوبی تعریف نشده است.

۴-۵-۲. ارائه راهکار

در ارزیابی ابزارهای مالی جدید و صدور مصوبه در رابطه با آنها توسط کمیته فقهی، موضوع شناسایی دقیق نقشی حیاتی دارد. ازسوی دیگر، توجه کافی به ماهیت و کارکرد ابزار نیز ضروری است. سرانجام در این رابطه پویایی مطلوب تعامل ارکان سازمان مورد نیاز است. چهارچوب ارزیابی ابزارها و محصولات مالی جدید در کمیته فقهی می‌تواند دارای اجزاء و مراحل زیر باشد:

۱. پیش‌ارزیابی: در این مرحله مسئله باید دقیق و شفاف تبیین شود. ضرورت ابزار یا محصول مالی برای بازارهای مالی به‌خوبی تحلیل شود. همچنین، انطباق ابزار مالی با قوانین و مقررات فعلی بررسی شود.
۲. ارزیابی فقهی: در این مرحله مبانی و ضوابط فقهی مرتبط با ابزار مالی جدید شناسایی و با موضوع مورد نظر تطبیق داده شود. همچنین، ابهامات و شبهات شرعی ناظر به موضوع شناسایی و تحلیل شود.
۳. ارزیابی فنی، مالی و اقتصادی: ابزار مالی جدید باید از منظر فنی، مالی و اقتصادی بررسی و تحلیل شود. همچنین ریسک‌های ابزار مالی جدید به‌دقت شناسایی شود.
۴. تدوین مقررات مربوطه: در این مرحله براساس مصوبات کمیته فقهی و ارزیابی‌های انجام‌شده، با تعامل ارکان مختلف سازمان بورس مقررات مربوط به ابزار مالی جدید تدوین می‌شود.
۵. آزمون علمی و نظارت پس از اجرا: در این مرحله ابتدا ابزار مالی جدید مصوب در شرایط و محیط کنترل‌شده آزمایشی اجرا و عملکرد آن ارزیابی می‌شود. سپس به‌صورت گسترده اجرا شده و سازکارهایی برای نظارت مستمر و اخذ بازخورد باید فراهم شود.

۵-۵. احراز صلاحیت اعضای کمیته

۵-۵-۱. تبیین چالش

در ماده چهار دستورالعمل کمیته فقهی، شیوه انتخاب اعضای کمیته بیان شده است. پنج عضو فقیه صاحب‌نظر در مسائل بازار سرمایه در قالب مصوبه هیئت مدیره سازمان بورس انتخاب می‌شوند و یک نفر متخصص مالی، یک نفر حقوقدان و اقتصاددان آشنا با بازار سرمایه به‌وسیله رئیس سازمان انتخاب می‌شوند. این رویه انتخاب ابهام دارد. یکی از موارد مهم به‌ویژه در انتخاب فقها، احراز صلاحیت فقهی آنان است که مرجع احراز صلاحیت فقهی مشخص نیست. ازسوی دیگر، در مواردی شاهد آشنایی ناکافی اعضا با بازار سرمایه هستیم، در صورتی که آشنایی با بازار سرمایه به‌عنوان یکی از شروط بیان شده است. همچنین، جهت احراز صلاحیت و سنجش اعضا، نظام آزمون شکل نگرفته است. ازسوی دیگر، می‌توان بیان کرد سازوکار فعلی احراز صلاحیت و انتخاب اعضا ضابطه‌مندی و شفافیت کافی را ندارد.

۵-۲. ارائه راهکار

سازوکار احراز صلاحیت اعضای کمیته فقهی باید به گونه‌ای باشد که دانش، تجربه، استقلال و مهارت‌های لازم را در اعضا تضمین کند. این سازکار باید شامل معیارهای علمی، عملی، اخلاقی و حرفه‌ای باشد. در ادامه پیشنهادهایی ارائه می‌شود.

- **صلاحیت علمی:** شامل داشتن دانش تخصصی در فقه اسلامی، آشنایی با بازارهای مالی اسلامی و درک اصول و مفاهیم مالی و اقتصادی است؛

- **تجربه حرفه‌ای:** شامل سابقه فعالیت و تعامل در بازارهای مالی در حوزه مباحث فقهی، عضویت در کمیته‌های فقهی مشابه، تخصص بین‌رشته‌ای و... است؛

- **ویژگی‌های اخلاقی و حرفه‌ای:** شامل پایبندی به اصول و ارزش‌های اسلامی در تصمیم‌گیری‌ها، اجتناب از هرگونه تضاد منافع، رعایت استقلال و بی‌طرفی در اظهارنظر و تصمیم‌گیری و تعهد به صداقت و شفافیت در تصمیمات و گزارش‌هاست؛

- **مهارت‌های ارتباطی و مدیریتی:** شامل توانایی در بحث و مذاکره و توضیح مسائل پیچیده فقهی و مالی به زبان ساده برای سایر اعضا و توانایی مدیریت جلسات و ایجاد هماهنگی بین اعضاست.

- **داشتن تجربه بین‌المللی و آشنایی با فناوری‌های مالی** نیز به عنوان معیارهای تکمیلی توصیه می‌شود. فرایند احراز صلاحیت باید یک روند ساختارمند و شفاف داشته باشد که طی آن این اطمینان حاصل شود که افراد شایسته منطبق با معیارهای پیش‌گفته انتخاب شوند. این فرایند می‌تواند به صورت زیر تعریف شود:

- **آزمون و ارزیابی:** در صورت نیاز برگزاری آزمون تخصصی در حوزه فقه معاملات و بررسی تألیفات و مقالات علمی عضو در حوزه مالی اسلامی؛

- **مصاحبه تخصصی:** برای ارزیابی دانش فقهی و سطح درک مسائل کاربردی بازارهای مالی؛

- **بررسی سوابق حرفه‌ای:** شامل تجربه و سوابق کاری در حوزه مالی اسلامی؛

- **ارزیابی مستمر:** نظارت دوره‌ای بر عملکرد اعضا برای اطمینان از رعایت استانداردها و معیارهای تعیین شده؛

برای احراز صلاحیت اعضای کمیته فقهی می‌توان از ظرفیت فقهی نهادهای تخصصی مرجع از جمله شورای نگهبان، کمیسیون اقتصادی مجلس خبرگان رهبری، جامعه مدرسین و دیگر نهادهای تخصصی استفاده کرد. پیشنهاد می‌شود اعضای فقیه کمیته از سوی رکن تصمیم‌گیر سازمان پیشنهاد شود و نهاد تخصصی مرجع مانند شورای نگهبان طبق فرایند ذکر شده احراز صلاحیت اعضا را بررسی و تأیید کند.

۵-۶. ترکیب، تعداد و دوره فعالیت

۵-۶-۱. تبیین چالش

از مهم‌ترین چالش‌های ترکیب اعضا عبارت است از:

- عدم وجود تضارب آرا و دیدگاه‌های فقهی متفاوت بین اعضای کمیته؛

- عدم تنوع تخصصی اعضای کمیته فقهی؛

- ضعف در انتقال دانش بین اعضای قدیمی و اعضای جدید؛

- عدم حضور فیزیکی برخی اعضای کمیته فقهی؛

- عدم شفافیت در انتخاب اعضا؛

- عدم طراحی دوره همکاری آزمایشی برای اعضای تازه‌وارد یا جدیدالورود؛

- عدم توانمندی برخی اعضای کمیته فقهی جهت برقراری تعاملات بین‌المللی در حوزه مالی اسلامی؛

- عدم دعوت از اعضای مدعو با تخصص‌های مختلف بنا به اقتضای موضوعات مورد بررسی در جلسات.

۵-۶-۲. ارائه راهکار

در انتخاب اعضای کمیته فقهی به تفاوت و تنوع دیدگاه‌های فقهی توجه شود. ترکیب اعضای با دیدگاه‌های متنوع فقهی، اگرچه ممکن است چالش‌هایی مانند طولانی شدن فرایند تصمیم‌گیری و کاهش انسجام کمیته فقهی را در برداشته باشد؛ اما در صورت مدیریت صحیح جلسات، فرصت تعامل و اجتهاد جمعی را فراهم خواهد کرد. همچنین، به تقویت مشروعیت مصوبات کمیته فقهی، بررسی دقیق‌تر مسائل و کاهش انتقادات بعدی کمک می‌کند. توصیه می‌شود افزون بر فقیهان امامیه، از فقیهان سایر مذاهب اهل سنت نیز به صورت عضو دائم یا مهمان استفاده شود. تدوین ضوابط برای نحوه تصمیم‌گیری در شرایط اختلاف نظر، برگزاری جلسات تحلیلی مشترک و توجه بیشتر به دیدگاه‌های فقهی دارای انطباق بیشتر با قوانین کشور می‌تواند به مدیریت اختلاف دیدگاه‌ها کمک کند.

دوره همکاری آزمایشی اعضای جدید کمیته فقهی می‌تواند به اطمینان از شایستگی اعضای جدید، تطبیق آنها با محیط کاری کمیته، و تضمین کیفیت تصمیم‌گیری‌ها کمک کند. این دوره به ارزیابی شایستگی‌های علمی و اجرایی عضو، تطبیق با محیط کاری کمیته و کاهش ریسک تصمیم‌گیری نامناسب کمک می‌کند. عضو جدید می‌تواند یک راهنما از میان اعضای باتجربه کمیته داشته باشد تا در فرایند تطبیق کمک کند.

۵-۷-۷. سازوکار جایگزینی و خاتمه همکاری اعضای کمیته

۵-۷-۱. تبیین چالش

در ماده هشت دستورالعمل کمیته فقهی قید شده است که سازمان موظف است در صورت احراز عدم صلاحیت یا فوت یا استعفای هر یک از اعضای کمیته جانشین وی را ظرف پانزده روز معرفی نماید. جانشین وی برای مدت باقیمانده به همان ترتیب مقرر در ماده چهار منصوب خواهد شد. این سازوکار شفافیت کافی ندارد. از سوی دیگر، مرجع احراز صلاحیت، به‌ویژه صلاحیت فقهی فقها، محل بحث و اشکال است. همچنین، آنچه در عمل به واسطه فوت دو تن از اعضای محترم فقید کمیته فقهی اتفاق افتاد، مشخص شد که سازوکار جایگزینی اعضا زمان‌بر است.

۵-۷-۲. ارائه راهکار

طراحی سازوکار مناسب برای جایگزینی و خاتمه همکاری اعضای کمیته به‌گونه‌ای ضروری است که تداوم عملکرد کمیته، شفافیت در فرایندها، و کیفیت تصمیم‌گیری‌ها حفظ شود. جایگزینی اعضای کمیته به دلایلی چون پایان دوره فعالیت، عملکرد ضعیف، تضاد منافع، استعفا، فوت یا بیماری صورت می‌گیرد. طبق ضوابط باید به محض شناسایی موقعیت خالی یا عدم صلاحیت یکی از اعضا، گزینه‌های مورد نظر طبق فرایندی شفاف شناسایی و معرفی شوند و براساس معیارهای مشخص ارزیابی صلاحیت آنها طی یک فرایند شفاف انجام شود. در این زمینه توصیه می‌شود:

- بانک اطلاعاتی متخصصان فقهی، مالی، اقتصادی و حقوقی برای استفاده در فرایند جایگزینی تشکیل شود.
- عملکرد هر عضو (حضور منظم در جلسات، مشارکت فعال در تصمیم‌گیری‌ها و...) به صورت سالانه بررسی شود.
- برای اعضای جدید یک دوره تطبیق کوتاه مدت (دوره آزمایشی) طراحی شود.
- می‌توان از ظرفیت اعضای کارگروه قم جهت جایگزینی اعضای کمیته تخصصی فقهی نیز استفاده کرد.
- تأیید نهایی افراد جایگزین شده توسط یک هیئت نظارتی بالاتر مانند شورای نگهبان صورت پذیرد.

۵-۸. آموزش، ترویج و فرهنگ‌سازی مباحث شرعی

۵-۸-۱. تبیین چالش

اقدامات ناکافی در رابطه با آموزش، ترویج و فرهنگ‌سازی مناسب در امر نظارت شرعی و مباحث شرعی بازارهای مالی یکی از چالش‌های اساسی در رعایت موفقیت‌آمیز اصول و موازین شریعت در بازارهای مالی است. این چالش نه تنها بر کیفیت نظارت شرعی تأثیر منفی

می‌گذارد و سبب صوری شدن آن می‌شود؛ بلکه می‌تواند به کاهش اعتماد عمومی، عدم درک صحیح از اصول و ضوابط شرعی، ضعف در اجرای ضوابط شرعی و افزایش تخلفات شرعی در بازارهای مالی منجر شود. بسیاری از سرمایه‌گذاران و مدیران و فعالان بازار سرمایه اطلاعات کافی درباره مفاهیم شرعی و اهمیت آن ندارند. ارزش‌ها و اصول شرعی (رعایت عدالت، دوری از ربا، قمار و...) به درستی در فرهنگ عمومی فعالان بازار سرمایه نهادینه نشده است، برنامه‌های آموزشی منسجم و هدفمند در این زمینه تعریف نشده است. تعامل مناسبی برای امور آموزشی و ترویجی با مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه برقرار نشده است. از ظرفیت رسانه به‌خوبی در زمینه ترویج مفاهیم شرعی استفاده نشده است. همچنین برخی مدیران در زمینه آموزش، ترویج و فرهنگ‌سازی مباحث شرعی اهتمام کافی نداشته‌اند.

۵-۸-۲. ارائه راهکار

برای تحقق موفق وظیفه آموزش، ترویج و فرهنگ‌سازی مباحث شرعی، لازم است برنامه‌هایی ساختاریافته، متنوع و مبتنی بر نیاز مخاطبان طراحی و اجرا شود. استفاده از فناوری‌های نوین، تعامل با دانشگاه‌ها و حوزه‌ها و ایجاد محتوای جذاب و قابل فهم می‌تواند به تحقق این هدف کمک کند. در ادامه برخی راهکارهای مدنظر خبرگان اشاره می‌شود:

الف) آموزشی

- برگزاری دوره‌های آموزشی تخصصی در حوزه فقه بازار سرمایه برای مدیران، کارشناسان و فعالان بازار سرمایه؛
- ایجاد محتوای آموزشی چندرسانه‌ای مانند تولید بولتن، ویدئوها و پادکست‌های آموزشی مرتبط با موضوعات فقهی بازار سرمایه و مصوبات کمیته فقهی؛
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی کوتاه‌مدت و عملی برای تشریح مصوبات کمیته فقهی؛

ب) فرهنگ‌سازی

- همکاری با رسانه‌های عمومی؛
- فعالیت در فضای مجازی (کانال و صفحه اختصاصی کمیته فقهی در پیام‌رسان‌های داخلی و خارجی)؛
- برگزاری جلسات پرسش و پاسخ با مدیران، کارشناسان و فعالان بازار سرمایه؛
- تهیه مستندهای آموزشی.

ج) تدوین راهنماهای شرعی برای مصوبات کمیته فقهی

- تولید کتابچه راهنما؛
- تهیه دستورالعمل‌ها و استانداردهای شرعی به زبان ساده برای فعالان بازار؛
- انتشار مقالات پژوهشی ناظر به تشریح ابعاد فقهی مصوبات کمیته.

د) همکاری با دانشگاه‌ها و مراکز حوزوی

- ایجاد و توسعه رشته‌های تخصصی مرتبط مانند مالیه اسلامی، فقه مالی و...؛
- برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارهای داخلی و بین‌المللی؛
- حمایت از پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های مرتبط با مباحث فقهی بازار سرمایه؛
- توسعه همکاری با حوزه‌های علمیه.

ه) اقدامات انگیزشی

- برگزاری رویدادهای عمومی مانند نمایشگاه‌ها و نشست‌های عمومی با موضوع فقه بازار سرمایه؛
- طراحی مسابقات و جشنواره‌های علمی با محوریت مباحث شرعی در بازار سرمایه؛

۵-۹. بررسی و پاسخگویی به شبهات فقهی

۵-۹-۱. تبیین چالش

این چالش زمانی بروز می‌کند که ابهامات و سؤالات جدید درباره مشروعیت ابزارها، قراردادها، معاملات و نهادهای مالی مطرح می‌شود و یافتن پاسخ آنها به دلایل مختلف (پیچیدگی ابزارهای مالی نوین، اختلاف نظرهای فقهی و...) دشوار است. این چالش می‌تواند اثر منفی بر اعتماد عمومی، عملکرد بازارهای مالی و توسعه ابزارهای مالی نوین داشته باشد. هم‌اکنون در بازار سرمایه متولی پاسخگویی به این شبهات به‌طور شفاف مشخص نیست و همچنین سازوکار شناسایی و پاسخگویی به شبهات نیز غیرپویا است.

۵-۹-۲. ارائه راهکار

پاسخگویی به شبهات فقهی در بازار سرمایه باید براساس یک سازکار شفاف و نظام‌مند صورت گیرد. در این راستا راهکارهای پیشنهادی به شرح ذیل است:

- ایجاد ساختار رسمی برای پاسخگویی به سؤالات و شبهات فقهی: در این خصوص پیشنهاد می‌شود اداره مطالعات مالی اسلامی یا دبیرخانه کمیته فقهی یک مرکز پاسخگویی به سؤالات و شبهات با حضور فقیهان و کارشناسان مالی اسلامی و تحت نظارت کمیته فقهی تشکیل دهد. وظیفه این مرکز جمع‌آوری، بررسی و آماده‌سازی پاسخ به شبهات است.
- ایجاد کانال‌های ارتباطی برای دریافت سؤالات و شبهات: در این خصوص راه‌اندازی یک سامانه آنلاین یا آفلاین، ایجاد شماره تماس و ایمیل اختصاصی و استفاده از شبکه‌های اجتماعی توصیه می‌شود.
- دسته‌بندی: لازم است سؤالات و شبهات براساس موضوعات، ساده یا پیچیده بودن، میزان مرتبط بودن و... طبقه‌بندی و اولویت‌بندی شوند.
- فرایند بررسی و ارائه پاسخ: پس از جمع‌آوری سؤالات و شبهات از کانال‌های مختلف و دسته‌بندی آنها، بررسی اولیه توسط کارشناسان صورت گرفته، سپس به فقه‌های مورد استفاده در مرکز پاسخگویی جهت بررسی عمیق‌تر ارجاع می‌شود. در نهایت پاسخ تدوین و از طرق مختلف منتشر می‌شود.
- استفاده از فناوری: در این زمینه طراحی یک پایگاه داده شامل شبهات مطرح شده و پاسخ‌ها، استفاده از هوش مصنوعی برای تسریع در پاسخگویی و توسعه اپلیکیشن موبایلی توصیه می‌شود.
- بهره‌گیری از ظرفیت مراجع تقلید: در صورت لزوم استفتاء منظم از دفتر مراجع عظام تقلید برای پاسخگویی هرچه بهتر به شبهات پیچیده توصیه می‌شود.
- بایگانی هوشمند شبهات و پاسخ‌ها: نگهداری تمام شبهات مطرح شده و پاسخ آنها به‌صورت طبقه‌بندی شده به‌همراه منابع و ارجاعات فقهی برای افزایش اعتبار علمی توصیه می‌شود.

۵-۱۰. ساختار و عملکرد دبیرخانه کمیته

۵-۱۰-۱. تبیین چالش

براساس ماده سه دستورالعمل کمیته فقهی و تبصره آن، کمیته زیر نظر سازمان و دبیرخانه آن در مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان تشکیل می‌شود. همچنین دبیر کمیته که مسئولیت دبیرخانه را برعهده دارد، زیر نظر رئیس فعالیت می‌کند و دبیرخانه مسئول پیگیری مصوبات کمیته است. استقرار دبیرخانه در مدیریت پژوهش و نظارت بر دبیرخانه توسط رئیس کمیته ناهماهنگی‌ای را ایجاد کرده است که

نتیجه آن نظارت ناکافی بر دبیرخانه است. ازسوی دیگر، تدوین و ارائه ناکافی گزارش عملکرد توسط دبیرخانه از دیگر چالش‌های شناسایی شده در رابطه با ساختار و عملکرد دبیرخانه است. عدم طراحی سامانه‌ای الکترونیکی و برخط جهت دریافت و بررسی موضوعات در دبیرخانه و تبیین و اطلاع‌رسانی ناکافی مصوبات کمیته فقهی توسط دبیرخانه دیگر چالش‌های شناسایی شده هستند.

۵-۱۰-۲. ارائه راهکار

برای بهبود عملکرد دبیرخانه راهکارهای زیر ارائه می‌شود:

- اجرای مصوبات کمیته در بازار سرمایه به‌صورت نظام‌مند (نه موردی) پایش و گزارش‌های دوره‌ای درباره کیفیت اجرای مصوبات ارائه شود.
- برای موضوعات ارجاعی، بررسی فقهی اولیه، گزارش کارشناسی و مطالعه تطبیقی با سایر کشورها جهت پشتیبانی علمی به‌صورت منظم و ساختارمند انجام شود.

- تعامل با نهادهای دانشگاهی و حوزوی، همچنین نهادهای مختلف مرتبط با بازار سرمایه صورت گیرد.

- اطلاع‌رسانی و تبیین مصوبات کمیته باید به نحو مقتضی برای فعالان بازار و ذی‌نفعان بازار سرمایه انجام شود.

- گزارش عملکرد سالانه کمیته فقهی توسط دبیرخانه تهیه شود.

در مورد بهبود فرایندهای اجرایی راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود:

- جهت تسهیل فرایندها ضروری است سامانه‌ای برخط طراحی شود تا فرایندها در لحظه قابل مشاهده باشد.

- فاصله بین جلسه بررسی موضوع و صدور مصوبه پیشنهاد می‌شود حذف و هر دو در یک جلسه انجام شود.

۵-۱۱. ساختار و عملکرد اداره مطالعات مالی اسلامی

۵-۱۱-۱. تبیین چالش

اداره مطالعات اسلامی در ساختار سازمان بورس، یکی از ادارات چهارگانه مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی است. این اداره ذیل مدیریت یادشده فعالیت می‌کند و متولی حوزه مطالعات و پژوهش‌های مالی اسلامی یا به بیان دیگر مباحث مرتبط با شریعت در سازمان بورس است و ارتباط تنگاتنگی با کمیته فقهی و دبیرخانه آن می‌تواند داشته باشد. در ساختار فعلی جایگاه این اداره در فرایند نظارت شرعی سازمان بورس و اوراق بهادار و نقش و وظایف آن در ارتباط با کمیته فقهی به‌خوبی تبیین نشده است. هم‌اکنون به‌دلیل اینکه دبیر کمیته فقهی همزمان رئیس اداره مطالعات اسلامی نیز هست، تا حدی این ارتباط برقرار است؛ اما وابسته به نقش دوگانه دبیر کمیته فقهی است و این ارتباط به‌صورت ساختاری و فرایندی تبیین نشده است.

۵-۱۱-۲. ارائه راهکار

لازم است جایگاه و وظایف و مسئولیت‌های اداره مطالعات مالی اسلامی در قبال کمیته فقهی دقیقاً مشخص شود؛ به‌گونه‌ای که اگر دبیر کمیته فقهی هم ریاست این اداره را برعهده نداشته باشد، تعامل بین این اداره و کمیته فقهی به‌خوبی انجام شود. اداره مطالعات مالی اسلامی در حوزه‌های زیر می‌تواند به کمیته فقهی کمک کند:

- همکاری در شناسایی نیازهای بازار؛

- مشارکت در طراحی ابزارهای مالی نوین؛

- به‌اشتراک‌گذاری آخرین یافته‌ها و دستاوردهای پژوهشی مرکز با اعضای کمیته؛

- تعامل مرکز با کمیته فقهی در نظارت و ارزیابی ابزارهای مالی (نظارت پسینی)؛

- همکاری در تدوین مقررات ناظر به مصوبات کمیته فقهی؛

- همکاری در بررسی کارشناسی دستور جلسات کمیته فقهی؛

- همکاری در تهیه پیوست علمی - فقهی مصوبات کمیته فقهی؛

۵-۱۲. ساختار و عملکرد کارگروه فرعی بازار سرمایه قم؛

۵-۱۲-۱. تبیین چالش

می‌توان بیان کرد که کارگروه فرعی بازار سرمایه قم، شأن مشورتی برای کمیته فقهی دارد. در حقیقت کارکرد اصلی کارگروه بررسی موضوعات گوناگون قبل از طرح در کمیته تخصصی فقهی است. براساس بررسی‌های انجام‌شده موضوع‌شناسی فقهی ناکافی، جایگاه و عملکرد غیرشفاف در بررسی موضوعات، تنوع ناکافی در رویکردهای فقهی اعضا جهت شکل‌گیری تضارب آرا و ارتباط ناکافی با مراجع عظام تقلید یا دفاتر ایشان به‌عنوان چالش‌های کارگروه فرعی بازار سرمایه قم مطرح شد.

۵-۱۲-۲. ارائه راهکار

کارگروه قم ظرفیت قابل‌توجهی در حکمرانی و نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران دارد. ضروری است نقش کارگروه در فرایند بررسی شفاف شود. ازسوی دیگر، موضوع‌شناسی دقیق توسط کارگروه اهمیت برجسته‌ای دارد. کارگروه باید بستری را فراهم آورد تا از دیدگاه‌های مختلف فقهی بهره‌مندی صورت پذیرد. اعضای کارگروه باید با بازار سرمایه آشنایی مطلوب داشته باشند و حفظ استقلال اعضای کارگروه قم از کمیته فقهی و ارتباط مستمر با دفاتر مراجع عظام تقلید ضرورت دارد.

۵-۱۳. ارتباطات و تعاملات

۵-۱۳-۱. تبیین چالش

ارتباطات و تعاملات داخلی و بین‌المللی اعضای کمیته فقهی می‌تواند به بهبود فرایند تصمیم‌گیری، کاهش اختلاف‌نظرهای فقهی و ارتقای عملکرد کمیته و هماهنگی در اجرای اصول شریعت در سطح جهانی کمک کند. در سطح داخلی همکاری و هماهنگی میان اعضای کمیته فقهی با سایر نهادهای مالی و نظارتی، مراکز دانشگاهی و حوزوی، دفاتر مراجع عظام تقلید و خبرگان و صاحب‌نظران مالی و فقهی به‌صورت نظام‌مند و مستمر برقرار نشده است. در سطح بین‌المللی نیز ارتباط کمیته فقهی با کمیته‌های شریعت سایر کشورها و سازمان‌ها و نهادهای مالی استانداردگذار شرعی بین‌المللی مانند AAOIFI و IFSB به‌خوبی تعریف نشده است. به‌طور حتم توسعه ارتباطات بین‌المللی می‌تواند به تبادل دانش، کاهش اختلاف‌نظرهای فقهی و همگرایی بیشتر مکاتب مختلف فقهی، همگرایی در تفسیر و اجرای اصول شریعت، تسهیل توسعه ابزارهای مالی اسلامی بین‌المللی، دستیابی به بهترین شیوه‌های نظارت شرعی و ارتقای اعتبار کمیته فقهی بینجامد.

۵-۱۳-۲. ارائه راهکار

برای تقویت ارتباطات و تعاملات داخلی و بین‌المللی اعضای کمیته فقهی بازار سرمایه، باید مجموعه‌ای از اقدامات را در راستای تقویت هم‌افزایی دانش، تبادل تجربیات و بروزرسانی اطلاعات در این حوزه طراحی کرد. در ادامه راهکارهای پیشنهادی تبیین می‌شود. ارتباطات و تعاملات ملی و بین‌المللی در معرفی و پیشرفت بازار سرمایه ایران به‌عنوان بازار سرمایه‌ای منطبق با اسلام ضرورت برجسته‌ای دارد؛ ازاین‌رو برقراری ارتباطات سازمانی و ساختاریافته ضرورت دارد. همچنین، ساختار رسمی ارتباطات و تعاملات باید تصریح شود. اعضای کمیته باید در تعاملات بین‌المللی مالی اسلامی حضوری فعالانه داشته باشند تا بدین‌وسیله بازار سرمایه ایران به‌عنوان بازار سرمایه‌ای منطبق با شریعت در سطح بین‌المللی معرفی شود. همچنین، حمایت از پژوهش‌های دانشگاهی و حوزوی موجبات برقراری و تقویت ارتباط کمیته با جامعه علمی کشور را برقرار می‌کند.

۵-۱۴. تربیت نیروی انسانی و نگهداشت آن

۵-۱۴-۱. تبیین چالش

تربیت نیروی انسانی، تدوین و اجرای برنامه‌های رشد و نگهداشت آن، با هدف دستیابی به ارتقای نظارت شرعی در بازار سرمایه از اهمیت

بالایی برخوردار است. براساس نتایج مصاحبه‌ها، سازمان بورس و کمیته فقهی برنامه جدی و منسجم برای آموزش و توانمندسازی نیروی انسانی متخصص در حوزه مالی اسلامی و فقه بازار سرمایه ندارد. کمیته فقهی سازکاری برای انتقال دانش و تجربه انباشته کمیته فقهی به نسل جدید ندارد. همچنین، حمایت جدی از مراکز آموزشی تحقیقاتی دانشگاهی و حوزوی در حوزه آموزش و توسعه نیروی انسانی متخصص در دستور کار سازمان بورس و کمیته فقهی نیست.

۵-۱۴-۲. ارائه راهکار

- راهکارهای ارائه‌شده هم باید به تربیت نیروی انسانی متخصص منجر شود و هم انگیزه لازم برای ماندگاری این نیروها در سازمان را ایجاد کند.
- تعریف معیارهای دقیق برای نیروی انسانی مناسب به‌عنوان اعضای کمیته فقهی، اعضای کارگروه بازار سرمایه قم، کارشناسان اداره مطالعات مالی اسلامی و دبیرخانه کمیته فقهی؛
 - ایجاد سازوکاری برای جذب نیروی انسانی مستعد و مناسب برای هر بخش؛
 - آموزش و توانمندسازی نیروها از طریق برگزاری دوره‌های تخصصی، کارگاه‌های عملی، فرصت‌های مطالعاتی و...؛
 - نگهداشت نیروها از طریق ایجاد انگیزه شغلی (مسیر شغلی با امکان ارتقا به سطوح بالاتر و ارائه حقوق و مزایای مکفی)، محیط کاری مناسب و برنامه‌های حمایتی؛
 - تعامل هدفمند با مراکز دانشگاهی و حوزوی و ایجاد شبکه ارتباطی با دانشجویان، طلاب و پژوهشگران؛
 - ایجاد فرصت‌های کارآموزی و برنامه‌های مشاوره‌ای برای دانشگاهیان و حوزویان.

۵-۱۵-۱. تعارض منافع

۵-۱۵-۱-۱. تبیین چالش

- تعارض منافع زمانی ایجاد می‌شود که اعضای کمیته فقهی در شرایطی قرار گیرند که منافع شخصی، حرفه‌ای یا سازمانی آنها بر تصمیم‌گیری‌های شرعی آنها تأثیرگذار باشد. شناسایی مصادیق و راهکارهای مدیریت تعارض منافع ازجمله موارد بسیار با اهمیتی است که عموماً در وضع قوانین یا مقررات بدان توجه می‌شود. در تجربه کمیته فقهی سازمان بورس و به‌خصوص در دستورالعمل کمیته به این موضوع پرداخته نشده است. ازجمله مصادیق تعارض منافع در نظارت شرعی می‌توان به تعارض منافع مالی، حرفه‌ای و سازمانی اشاره کرد:
- تعارض منافع مالی: اعضای کمیته شرعی ممکن است به دلیل دریافت حق الزحمه یا سایر مزایای مالی از نهادهای مالی، در صدور فتوا یا تأیید ابزارهای مالی دچار سوگیری شوند که البته در کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار این مسئله ملاحظه نشده است؛
 - تعارض منافع حرفه‌ای و سازمانی: اعضای کمیته شرعی ممکن است به دلیل عضویت همزمان در چندین کمیته فقهی در نهادهای مالی مختلف، عضویت در هیئت مدیره نهادهای مالی، ارتباط و تعامل با مدیران ارشد نهادهای مالی، ارائه خدمات مشاوره‌ای به نهادهای مالی یا اشتغال در نهادهای مالی به‌عنوان مدیر یا کارشناس، به سیاست‌های آن نهاد وابستگی داشته و منافع آن را دنبال کند که به تبع استقلال فقهی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.
 - عدم توجه به زمینه‌های تعارض منافع اعضا با موضوعات مطرح‌شده در جلسات کمیته، عدم بررسی مستمر صلاحیت اعضای کمیته، افشای ناکافی ارتباطات و تعاملات اعضای کمیته و استفاده ناکافی از ظرفیت اعضای مدعو در زمره چالش‌های مطرح‌شده در این زمینه است.

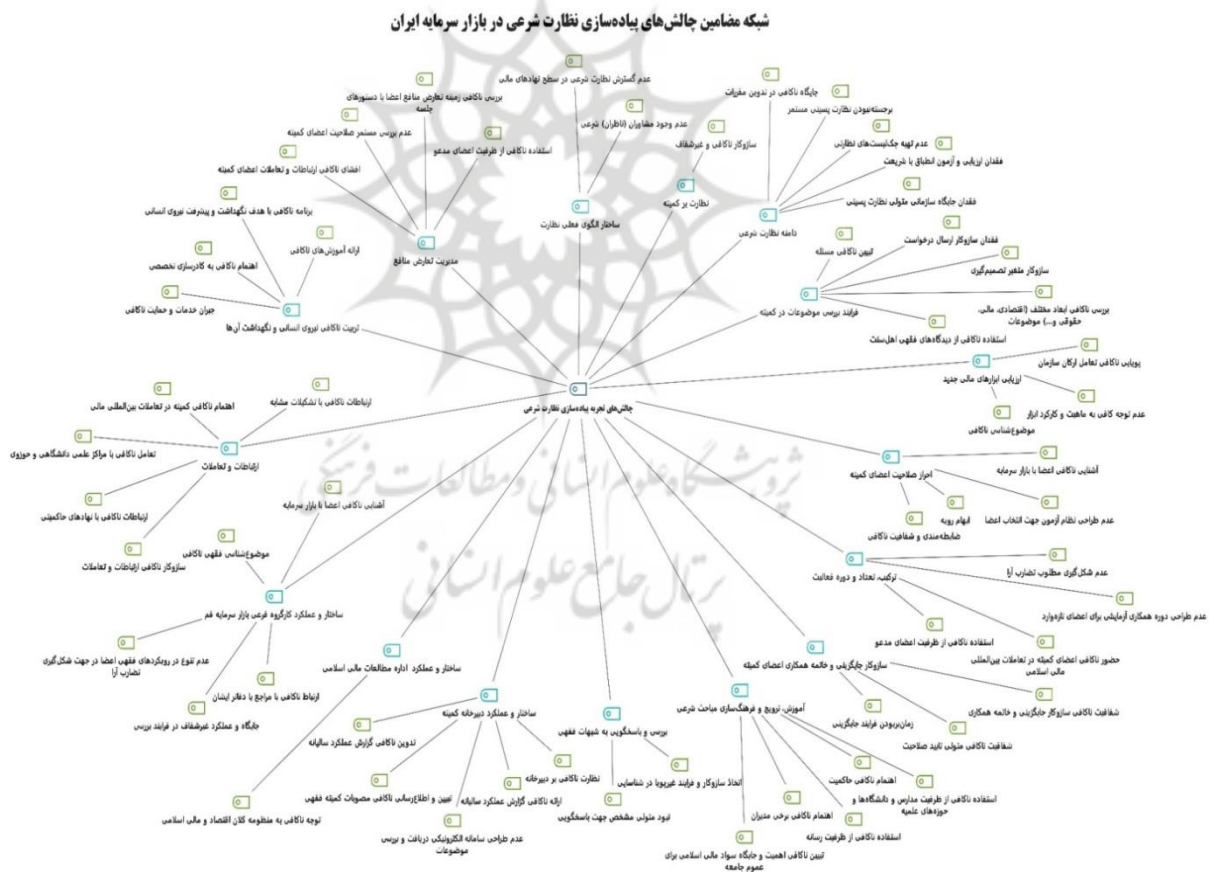
۵-۱۵-۲. ارائه راهکار

مدیریت تعارض منافع و حفظ استقلال اعضای کمیته فقهی مستلزم ترکیبی از سیاست‌گذاری شفاف، نظارت قوی، تأمین مالی مستقل، و فرهنگ‌سازی اخلاقی است. با اجرای این راهکارها می‌توان اعتماد عمومی به عملکرد کمیته را افزایش داده و تصمیمات آن را به‌عنوان مرجع

- در گام اول باید تعریف دقیق تعارض منافع و ابعاد و مصادیق آن در دستورالعمل فعالیت اعضای کمیته فقهی به صورت شفاف تصریح شود.
- پیشینه و روابط مالی، شغلی و اجتماعی اعضای کمیته پیش از انتصاب باید بررسی شود. همچنین، اعضای کمیته باید ارتباطات و تعاملات خود را افشا کنند. در طول دوره فعالیت نیز باید هرگونه منافع یا روابط جدیدی را افشا کنند که می تواند در تعارض با وظایف اعضا در کمیته فقهی باشد. در این زمینه پیشنهاد می شود اظهارنامه عدم تضاد منافع توسط تمامی اعضا ارائه و امضا شود.
- بررسی و افشای زمینه تعارض منافع اعضا با دستورهای جلسه باید به صورت مستمر انجام پذیرد و عضو ذی نفع متناسب با دستور جلسه، می تواند دعوت نشود یا از عضو ذی نفع در آن جلسه سلب حق رأی شود. در نهایت می توان از ظرفیت اعضای مدعو نیز جهت مدیریت تعارض منافع استفاده کرد.

- عملکرد سالانه اعضا در زمینه تعارض منافع بررسی شود.

- سازوکاری برای گزارش دهی محرمانه درباره تخلفات احتمالی اعضای کمیته ایجاد شود و مجازات‌های اداری و قانونی برای نقض مقررات ناظر به تعارف منافع تعیین شود.

نمودار ۱: شبکه مضامین چالش‌های تجربه‌ی پیاده‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

راهنمای طراحی نظریات ترمیمی

- مبانی نظری**
 - استفاده بیشتر از ظرفیت اعضای مدعو
 - تصوت‌گیری از اعضای ذینفع مناسب با دستور جلسه
 - ایضا و بررسی زمینه اعتراض مناسب با دستور جلسه
 - مکان حق رای از اعضای ذینفع مناسب با دستور جلسه
 - طراحی ابزارهای مناسب برای ارزیابی و مقبولیت افراد مستعد
 - اهداف مطلوب به کاربستگی از تخصص
 - تعامل هدفمند با مراکز دانشگاهی و مجوزی
 - طراحی بسته جبران خدمات مناسب با هدف حفظ نیروی انسانی
- اهداف و ارزش‌ها**
 - ایجاد سازگاری نظریات سازمانی بر کمیت
 - ایجاد و مشارکت فعال مشاوران تخصصی ترمیمی
 - توسیع و ترویج استقرار در سطح موسسات
 - نقشه چگ‌کمیت‌های نظریاتی
 - نمود فرایند ترمیمی، اصلاح و تأیید درخواست‌های ارائه‌شده
 - امکان‌سنجی مالی، اقتصادی، حقوقی و... نیازهای برای موضوع
 - بررسی جامع نهاد مختلف (اقتصادی، مالی، حقوقی و...) موضوعات
 - ایضا نقش فعال مشاوران شرعی
 - نیوایی مطلوب برای اکران سازمانی
 - موضوع تفهیم دقیق
- روش‌شناسی**
 - استفاده از سامانه الکترونیکی جهت تسهیل ترمیمی موضوعات
 - تفاوت نقش نظارتی پسند در تدوین مقررات
 - فرایند بررسی موضوعات در کمیته
 - ارزیابی اثرات مالی جدید
 - نوع کافی به ماهیت و کارکرد ابزار
 - طراحی نظام نظارت جهت انتخاب اعضا
 - انضام مطلوب اعضا یا بازار سرمایه
 - بانه یا دستورالعمل مربوطه
 - نمودار برای تصمیم‌گیری سازمانی و انتخاب توسط نهاد
 - استفاده از ظرفیت تفهیم نهاد‌های تخصصی مربوط
 - ترکیب، تعداد و دوره فعالیت
 - ایجاد سیستم برای نظارت (ا)
 - استفاده از اعضای مدعو
 - صیقل‌دهی انتخاب اعضا
 - صیقل‌دهی جدید صلاحیت تفهیم عضو کمیته
 - دربار نظارت دوره آزمایشی عضو برای اعضای جدید
 - استفاده از ظرفیت کارگروه جهت جایگزینی
- مدل‌سازی**
 - خط و ارتباط نظارت ترمیمی در نهاد نظار
 - اعضای ارتباطات و نمایندگی اعضای کمیته
 - الگوی نظارت ترمیمی
 - نظارت‌های از نظریات نظارت ترمیمی
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- ارزیابی اثربخشی**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- چالش‌ها و موانع**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- آینده پژوهی**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- همکاری با سایر رشته‌ها**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- آموزش و توانمندسازی**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- سیاست‌گذاری**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- فرهنگ سازی**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
- اخلاق و تعهد**
 - توسیع و فرایند جایگزینی
 - نقشه دستورالعمل یا آیین‌نامه تشاف
 - استفاده مناسب از ظرفیت رسانه
 - ایضا نقش هدفمند ساخت
 - استفاده مناسب از ظرفیت سازمانی
 - ایضا نقش هدفمند ساخت

نمودار ۲: شبکه مضامین راهکارهای ارتقای نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

سازمان نظارت شرعی در بازار سرمایه با استفاده از مص

داری کے لئے سب سے زیادہ ضروری چیزیں

ده، راهکارها و پیشنهادهایی ارائه شده است که براساس

شرعی، ارتقای دامنه نظارت و ایجاد سازکارهای لازم

نتایج پژوهش حاضر با برخی از نتایج فتاحی و خدابخشیان (۱۳۹۹) در معرفی «احراز صلاحیت فقه‌های کمیته» و «مدیریت تعارض منافع» به‌عنوان آسیب‌های نظارت شرعی بازار سرمایه و فتاحی و همکاران (۱۴۰۱) در «اشکالات موجود در دستورالعمل کمیته فقهی»، «مشکلات فرایند نظارت شرعی» و «ضعف آموزش کارگزاران و مشتریان» به‌عنوان آسیب محوری بازار نظارت شرعی بازار سرمایه مشابهت‌هایی دارد. براساس نتایج پژوهش، پیشنهاد‌های سیاستی و اجرایی زیر به نهاد ناظر بازار سرمایه ارائه می‌شود:

- تدوین دستورالعمل مشاوران شرعی جهت کمک به رعایت موازین شرعی در بازار سرمایه؛
- تدوین شاخص نظارت شرعی جهت رتبه‌بندی شرعی ناشران و نهادهای مالی تحت نظارت سازمان بورس و اوراق بهادار؛
- ایجاد سامانه پاسخگویی شرعی به فعالان بازار سرمایه؛
- اصلاح دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی سازمان بورس جهت شفافیت ضوابط ناظر بر احراز صلاحیت اعضای کمیته فقهی، ترکیب، تعداد و دوره فعالیت و همچنین جایگزینی و خاتمه همکاری اعضا، مدیریت تعارض منافع و حفظ استقلال مالی اعضا و...؛
- الزام به ارائه گزارش عملکرد دوره‌ای ناظر به عملکرد کمیته فقهی، کارگروه فرعی بازار سرمایه اسلامی قم و اداره مطالعات مالی اسلامی؛
- برنامه‌ریزی جهت افزایش ارتباطات و تعاملات بین‌المللی؛
- ایجاد سازکارهای لازم برای نظارت بر حسن اجرای مصوبات کمیته فقهی در محل تدوین مقررات و پیاده‌سازی آنها؛
- تهیه چک‌لیست (بازینه) نظارت شرعی برای اطمینان از پیاده‌سازی مصوبات کمیته فقهی و رعایت موازین شرعی در بازار سرمایه؛
- همچنین پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی ارائه می‌شود:
- بررسی و مقایسه تطبیقی سازکارها و الگوهای نظارت شرعی در بازار سرمایه کشورهای اسلامی مختلف و ارائه راهکارهایی برای ایران؛
- طراحی شاخص نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران؛
- امکان‌سنجی استفاده از فناوری‌های مالی جهت ارتقا و بهبود فرایند نظارت شرعی در بازار سرمایه (فناوری‌های شرعی)؛
- بررسی الزامات و چالش‌های استانداردسازی نظارت شرعی بر بازارهای مالی در سطح جهانی؛
- بررسی راهکارهای ارتقای سواد مالی اسلامی میان سرمایه‌گذاران؛

منابع

۱. توحیدی، محمد؛ صبوری، علیرضا؛ رضائی هنجانی، محمدعلی و محمدرضا سید خالقی (۱۴۰۳). «شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های مهم در استقرار نظارت شرعی مطلوب در مؤسسات مالی اسلامی». فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی ۲۴(۹۴): ۷۹-۱۱۶.
۲. توحیدی، محمد و علیرضا فتاحی. (۱۳۹۸). «استخراج مؤلفه‌های ارتقاء نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)». فصلنامه بورس اوراق بهادار ۱۲(۴۷): ۱۵۴-۱۸۱.
۳. توحیدی، محمد و مریم محمودی (۱۴۰۱). «ارزیابی عملکرد کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی ۲۳(۸۹): ۱۶۰-۱۲۹.

doi: 10.30497/IES.2012.1103.

۴. عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و محمد شیخ‌زاده (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۵(۱۰)، ۱۵۱-۱۹۸.
۵. فتاحی، علیرضا و شهاب خدابخشیان (۱۳۹۹). «راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا». اقتصاد اسلامی، ۸۱(۲۱)، ۵۶-۹۷.
۶. فتاحی، علیرضا؛ مصباحی مقدم، غلام‌رضا و محمد توحیدی (۱۴۰۱). «آسیب‌شناسی نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران». مجله معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۳(۲)، ۵۷-۷۸.
۷. پایگاه قوانین و مقررات بازار سرمایه ایران (۱۴۰۳). «دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی». <https://cmr.seo.ir/ShowRules?Id=10291&VersionId=82704&search>
۸. مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی (اردیبهشت ۱۴۰۱). «اعضای دوره‌های پیشین کمیته تخصصی فقهی». <https://rdis.seo.ir/fa/category/list/39/>
۹. مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی (مهر ۱۴۰۳). «اعضای کنونی کمیته تخصصی فقهی». <https://rdis.seo.ir/fa/category/list/38/>
۱۰. میسمی، حسین و وهاب قلیچ (۱۳۸۹). «نظارت شرعی و ریسک شریعت در بانکداری اسلامی». فصلنامه تازه‌های اقتصاد، ۱۳۶، ۴-۱۲.
11. Ābedī Jafarī, Hassan, Taslimī, Mohammad Saeed, Faghīhī, Abolhasan, and Sheikhzadeh, Mohammad. (2011). Thematic Analysis and Theme Network: A Simple and Effective Method for Explaining Patterns in Qualitative Data. *Strategic Management Thought (Andisheh Modiriyat)*, 5(2 [Issue 10]), 151-198. [in Persian]
12. Alnofli, A., & Engku Ali, E. R. A. (2020). The Role of Key Functions of Shariah Governance in Islamic Financial Institutions (IFIs). *International Journal of Fiqh and Usul Al-Fiqh Studies*, 4(1), 98-107. <https://doi.org/10.31436/ijfus.v4i1.173>
13. Al-sa'adi, A., Hassan, M.K. & Alkhan, A.M. (2022), Shari'a Governance in Bahrain: Analysing the Islamic Banking Industry's Implementation of the Newly Issued Regulatory Shari'a Governance Module, *Journal of Risk and Financial Management*, 15(10). 418.
14. Attride-Stirling, Jennifer. (2001). Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research*, 1(3). 385-405.
15. Aznan, Hasan., Ruslan, Sabirzyanov. (2015). Optimal shari'ah governance model in islamic finance regulation. *International Journal of Education and Research*, 3(4), 243-258.
16. Braun, V. & Clarke, V. (2006), Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.

17. Fat'tahi, A., & Khodābakhshian, S. (2021). Strategies for Promoting the Islamic Republic of Iran's Capital Market shariah supervision. *Islamic Economics*, 21(81), 65-97. [in Persian]
18. Grassa, R. (2015), Shari'ah supervisory systems in Islamic finance institutions across the OIC member countries: an investigation of regulatory frameworks. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 23(2), 135-160.
19. Hichem, Hamza. (2013). 5. Sharia governance in Islamic banks: effectiveness and supervision model. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, doi: 10.1108/IMEFM-02-2013-0021
20. Hussain Minhas, I. (2012). Shari'ah Governance Model (SGM) and its four basic pillars. *Islamic Finance News Malaysia Published by Red Money Publication*.
21. IFSB (2014). Revised Guidance On Key Elements in The Supervisory Review Process of Institutions Offering Islamic Financial Services (Excluding Islamic Insurance (Takāful) Institutions And Islamic Collective Investment Schemes).
22. Kamaruddin, M. I. H., Shafii, Z., Hanefah, M. M., Salleh, S., & Zakaria, N. (2024). Issues and Challenges in Shariah Audit Practices in Malaysian Shariah-Based Sectors. *The Journal of Muamalat and Islamic Finance Research*, Vol. 21, No. 1. 82-100.
23. Kamaruddin, M.I.H., Hanefah, M., Shafii, Z. and Salleh, S. (2020). Comparative analysis on Shari'ah governance in Malaysia: SGF 2010, IFSA 2013 and SGPD 2019. *Journal of Public Administration and Governance*, 10(1), 110-131.
24. Masruki, R., Hanefah, M.M. and Dhar, B.K. (2020), Shari'ah governance practices of Malaysian Islamic banks in the light of Shari'ah compliance. *Asian Journal of Accounting and Governance*, 13(1), 91-97.
25. Md, kausar alam, fakir, tajul islam, mahfuza, kamal runy (2021). Why does Shariah governance framework important for Islamic banks? *Asian Journal of Economics and Banking*. 5(2), DOI: 10.1108/AJEB-02-2021-0018.
26. Meisamī, H., Musavian, S. A., Abdollāhī, M., & Amrollāhī, H. (2012). *Comparison And Analysis Of The Experience Of Sharia Supervision For Islamic Banking In Other Countries: Lessons For Iran*. [in Persian]
27. Meisamī, H., Qelich, W., (2010), Shariah Supervision and Shariah Risk in Islamic Banking. *Journal of Economic Developments*, Issue 136. [in Persian]
28. Mohammad, S. and Sūrī, Z.M. (2016), Effectiveness of shariah committees in the Malaysian Islamic financial institutions: the practical perspective, *MEI Insight IFS*, 2, 1-8.
29. Muhammad, Fakhrol, Arrazi. (2023). 1. Konsep shariah governance pada lembaga keuangan syariah. *Jurnal hukum ekonomi syariah*, doi: 10.59166/mizanuna.v1i2.134
30. Prasajo, P., Yadiati, W., Fitrijanti, T., & Sueb, M. (2022). Do risk-taking and Shariah governance have a relationship with Maqasid Shariah-based performance?. *Global Review of Islamic Economics and Business*, 10(1), 27-40.
31. Regulations for the Formation and Activities of the Specialized Fiqh Committee (August 1, 2024). [in Persian]
32. Research, Development, and Islamic Studies Center (Mehr 1403). Current Members of the Shariah Advisory Committee. [in Persian] <https://rdis.seo.ir/fa/category/list/38/>
33. Research, Development, and Islamic Studies Center (Ordibehesht 1401). Members of the previous terms of the Fiqh Specialized Committee. [in Persian] <https://rdis.seo.ir/fa/category/list/39/>
34. Saleh, A. O. H., Abdirasak, A., & Zakariyah, H. (2021). Shariah supervision controls of Islamic banks: A critical analytical study. In B. Alareeni, A. Hamdan, & I. Elgedawy (Eds.) , *The importance of new technologies and entrepreneurship in business development* (pp. 345-367). Springer.
35. Saleh, A.O.H., Abdirasak, A., Zakariyah, H., & Taoufiq, E.A. (2024). Shariah Governance and Audit in the Islamic Banks: A Literature Review. *Journal of Islamic Banking and Finance*, 11(2), 111-132. <https://>

//doi.org/10.1007/s10760-023-09655-6

36. Sohail, a'amir; ahmad, Munawa; khan, mubbsher Munawar (2021). An exploratory study to investigate the role of Shariah Governance in Islamic financial institutions: A case of Emerging Economy. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*. 12(10), 1366-1380.
37. Sriani, E., & Habibah, I. (2024). THE ROLE OF THE SHARIA SUPERVISORY BOARD IN ENSURING CONTRACT COMPLIANCE IN SHARIA FINANCIAL INSTITUTIONS'FINANCING PRACTICES. *Jurnal Ilmiah Mizani: Wacana Hukum, Ekonomi Dan Keagamaan*, 10(2), 198-207.
38. Sueb, M., Prasojo, Muhfiatun, Syarifah, L., and Nur Anggara Putra, R. (2022). Shariah Board Characteristics, Risk-Taking, and Maqasid Shariah Affect an Islamic Bank's Performance. *Banks and Bank Systems*, 17(3), 89–101.
39. The Central Bank of the Islamic Republic of Iran Law (December 5, 2023) .[in Persian]
40. The Constitution of the Islamic Republic of Iran .[in Persian]
41. The Sixth Five-Year Development Plan of the Islamic Republic of Iran (2017–2021) .[in Persian]
42. Tohidī, M., & Fat'tāhī, A. (2019). Parameters of Promotion of Shariah Supervision of Iran's Capital Market Base On International Shariah Supervision Standards by Thematic Analysis Approach (Case Study: International Standards IFSB & AAOIFI). *Journal of Securities Exchange*, 12(47), 154-181. [in Persian]
43. Tohidī, M., & Mahmūdī, M. (2023). Evaluation of the performance of the shariah committee of Stock Exchange and Securities Organization of the Islamic Republic of Iran. *Islamic Economics*, 23(89), 129-160. [in Persian]
44. Tohidī, M., Sabūrī, A., Rezaei Hanjani, M., & Khāleghī, S. M. (2024). Identifying and analyzing the important components in the establishment of optimal Sharia supervision in Islamic financial institutions. *Islamic Economics*, 24(94). [in Persian]
45. Triasari, D., & Zwart, F. De. (2021). The Legal Reform Policy on the Shariah Supervisory Board *Role's in Indonesian Shariah Banks*. *Bestuur*, 9(2), 113–125.
46. Uçar, A. M. (2024). Islamic Financial Services Board (IFSB). In M. Ustaoglu & C. Çakmak (Eds.), *The Palgrave Encyclopedia of Islamic Finance and Economics*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-93703-4_146-1
47. Yūsuf, Sānī, Abūbakar. (2022). 2. Shariah Governance: Some Probable Challenges That May Be Faced By Shariah Committee (SC) At Islamic Financial Institutions (IFIs). *International Research Journal Of Shariah, Muamalat And Islam*, doi: 10.35631/irjsmi.411001